

ΤΟ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Τ Η Σ

ZINA MARKOVA

Συντάκτριας 'Ιστορικού 'Ινστιτούτου Σόφιας

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η :

ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ

Βοηθός 'Εδρας 'Ιστορίας Νεωτέρας 'Ελλάδος Πανεπιστημίου 'Αθηνών

Ὁ ἀγώνας γιὰ μιὰ αὐτόνομη Βουλγαρική 'Εκκλησία εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἔντονες καὶ μαζικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἐθνικο-απελευθερωτικῆς μας ἐπανάστασης. Ἀρχισε σὰν ὀργανωμένη κίνηση ἤδη στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸ 1840. Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο (1853-1856) πῆρε διαστάσεις, οἱ ὁποῖες τὴν τοποθέτησαν στὸ κέντρο τῆς βουλγαρικῆς κοινωνικο-πολιτικῆς καὶ ἐθνικο-πολιτιστικῆς ζωῆς. Ταυτόχρονα ξεπέρασε τὰ ὅρια μιᾶς ἐσωτερικῆς γιὰ τὴν ὀρθόδοξη κοινότητα στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία σύγκρουσης, καὶ εἰσχώρησε σταθερὰ στὸ πεδίο τοῦ ἐνδιαφέροντος τόσο τῆς τουρκικῆς κυβέρνησης ὅσο καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς ποὺ ἀπὸ καιρὸ ὑπέβασκε μεταξὺ τῶν Δυτικῶν κρατῶν καὶ τῆς Ρωσίας καὶ ποὺ στόχος του ἦταν ἡ ἐπιρροή στὶς ὀθωμανικὲς κτήσεις, ἐκδηλώνεται ξανὰ στὴ στάση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὴν ἑλληνο-βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικο-ἐθνικὴ ἔριδα. Καὶ ἐνῶ γιὰ τὴν Ἀγγλία, τὴν Γαλλία καὶ τὴν Αὐστρο-ουγγαρία αὐτὸ τὸ ζήτημα γίνεται εὐνοϊκὰ ἀποδεκτό, σὰν εὐκαιρία γιὰ τὴ μείωση τοῦ ρωσικοῦ κύρους, στὴ Ρωσία δημιουργεῖ μεγάλες περιπλοκὲς καὶ δυσκολίες, γιὰτὶ θίγει κάποιες βασικὲς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς της στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Μπαίνει σὲ δοκιμασία ἡ τακτικὴ της γιὰ ἐπιβολὴ τῆς πολιτικῆς της ἐπιρροῆς στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία μέσω τῆς προστασίας τῆς Ὀρθοδοξίας, μέσω τῆς ὑποστηρίξεως τῆς συνοχῆς καὶ ἐνότητος στὸ πρόσωπο τῶν παλιῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων, ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ ἡ τακτικὴ της δοκιμάζεται ἰδιαίτερα εἶναι στὴ στάση ποὺ τηρεῖ ἀπέναντι στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ ρωσικὴ διπλωματία ἀπὸ παράδοση καὶ ἐνεργὰ ἀπασχολημένη μὲ

* Δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικό : «Istoričeski Pregled» ('Ιστορικὴ Ἐπιθεώρηση), 1975, τεῦχος III, σ. 111-124.

τὴν κατάσταση τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας κάτω ἀπὸ τὴν μουσουλμανικὴ ἐξουσία δὲν μπόρεσε νὰ μείνει ἀπαθὴς ἀπέναντι στὴν σύγκρουση ποὺ ξέσπασε μέσα στοὺς κόλπους τῆς κοινότητας. Καὶ παρ' ὅλο ποὺ στὰ 1840 καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τῆς 10ετίας τοῦ 1850 ἡ ἔριδα περιοριζόταν, καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα ἐξακολούθησε νὰ παραμένει στὴν περιφέρεια τῆς προσοχῆς της, μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο διαγράφεται σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἔντονα γι' αὐτὴν προβλήματα. Αὐτὸ ὀφείλεται, πρῶτα, στὴν ἐξέλιξη τῆς ἐκκλησιαστικο-εθνικῆς κίνησης, ἡ ὁποία τὸ 1856 διαδήλωσε ἀπροκάλυπτα τὴν τελικὴ της πρόθεση γιὰ διοικητικὴ ἀπόσχιση ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ὅπως καὶ σὲ κάποιες προσπάθειες γιὰ ἔνωση μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τέλος, στὴν ἀλλαγὴ τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς θέσεως τῆς Ρωσίας.

Νικημένο στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, τὸ ρωσικὸ κράτος ἀπέφυγε μιὰ ἐνδεχόμενη νέα πολεμικὴ σύρραξη, ἐνῶ ταυτόχρονα φρόντιζε νὰ διαφυλάξει καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὶς πατροπαράδοτες θέσεις του μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἐθνῶν τῆς Τουρκίας. Ἐπεδίωκε νὰ ἀναλάβει «τὴν ἠθικὴ» καθοδήγηση τῶν ἐθνικῶν κινήσεων στὰ Βαλκάνια, γιὰ νὰ μὴν περάσουν αὐτὰ ὅπως ἔλεγε ὁ Γκορτσάκωφ σ' ἄλλα «λιγότερο ἀνιδιοτελεῖ χέρια»¹.

Ἡ Ρωσία ἐμπνεόμενη ἀπὸ αὐτὲς τὶς θεμελιακὲς ἀρχὲς ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀνατολικὴ τῆς πολιτικὴ ἀναλαμβάνει νὰ ἐξομαλύνει τὴν βουλγαρο-ελληνικὴ διαμάχη, προσπαθώντας νὰ διαφυλάξει τὸ κύρος τῆς ἀπέναντι στὶς δύο ἐχθρικὰ διακείμενες πλευρὲς, καθὼς δὲν ἐπιτρέπει ἡ δικὴ τῆς ἐπιρροὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς νὰ παραμεριστεῖ ἀπὸ τοὺς δυτικούς τῆς ἀνταγωνιστές. Ἡ ἀσυνήθιστη δραστηριότητα τῆς ρωσικῆς διπλωματίας ἀπέναντι στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα γιὰ ἓνα διάστημα μεγαλύτερο ἀπὸ δύο δεκαετίες εἶναι ἡ καλύτερη ἀπόδειξη τῆς σημασίας ποὺ εἶχε γιὰ τὴ Ρωσία ἡ ὁμαλὴ ἔκβαση αὐτῆς τῆς διένεξης².

Τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴ βουλγαρο-ελληνικὴ διαμάχη ξεπέρασε τὰ ὅρια τῶν κυβερνητικῶν καὶ διπλωματικῶν ὑπηρεσιῶν. Κατὰ τὴν δεκαετία 1860 καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 1870 ἡ ἔριδα μπαίνει σὲ ὀξύτερη φάση καὶ

1. S. A. Nikitin, *Rossija u slavjane v 60te godji XIXv.* (Ἡ Ρωσία καὶ οἱ σλάβοι τὸ 1860) στὸ *Očerki po istorii južnih slavjan i russko-balkanskih. svjazej v 50-70 godji XIXv.* (Σχέδιασμα τῆς ἱστορίας τῶν νοτιοσλάβων καὶ τῶν ρωσο-βαλκανικῶν δεσμῶν κατὰ τὴν περίοδο 1850-1870), Μ(όσχα) 1970, σ. 146-151.

2. Ἰδιαίτερα δραστήρια ὑπῆρξε ἡ ρωσικὴ διπλωματία κατὰ τὴν περίοδο 1864-1872, ὅταν πρεσβευτὴς στὴν Κων/πολι ἦταν ὁ κόμης Ἰγνάντιεφ (λεπτομέρειες βλ. τοῦ Kiril, patriarch bǎlgarski, graf N. P. Ignatief i bǎlgarskijat Cǎrkoven vǎpros Izsledovane i dokumenti (Κύριλου, Πατριάρχου τῶν Βουλγάρων, Κόμης Ν. Π., Ἰγνάντιεφ καὶ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα. Μελέτη καὶ ντοκουμέντα), Σ(όφια) 1958.

βρίσκει πλατειά ἀπήχηση στην ρωσική κοινή γνώμη. Σ' αὐτὸ ἀναμφισβήτητα συντέλεσαν οἱ Βούλγαροι πού εἶχαν δεσμούς μετὰ τὴν Ρωσία. Διὰ τῶν προσωπικῶν τους δεσμῶν μετὰ διακεκριμένα πρόσωπα τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικο-πολιτικῆς ζωῆς, μετὰ παρουσίαση στοιχείων ἐπάνω στην οὐσία καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐθνικῆς μας κίνησης οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ κατηύθυναν τὴν κοινήν γνώμην πρὸς αὐτὸ τὸ ἔντονα ἰδιαίτερο καὶ ὄχι ἀσήμαντο γιὰ τὴν Ρωσία πρόβλημα³.

Ἡ προπαγάνδισις τῆς βουλγαρικῆς ὑποθέσεως βρῆκε φιλικὸ ἔδαφος στὴ Ρωσία γεγονός πού ὀφειλόταν στὸ ἀξιημένο ἐνδιαφέρον γενικὰ πρὸς τὸν σλαβισμό καὶ εἰδικώτερα πρὸς τὸ βουλγαρικὸ λαό. Ἀκριβῶς στὴ δεκαετία τοῦ 1860 δεσπόζουν οἱ σλαβόφιλες τάσεις, δημιουργοῦνται σλαβικὲς ἐπιτροπές, ξεκαθαρίζεται καὶ διατυπώνεται ὁ πανσλαβισμὸς σὰν κοινωνικὸ-πολιτικὸ δόγμα⁴.

Σαφῆς ἀπόδειξις τοῦ ἀφυπνισμένου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, εἶναι ἡ θέσις ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ προβάλλει ὁ ρωσικὸς περιοδικὸς Τύπος. Λίγο διάστημα μετὰ τὴν ἐμφάνισις τῶν πρώτων στοιχείων (τὸ 1858) τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ἐπανερχόταν συχνὰ στὶς σελίδες τῶν ρωσικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Τὰ πρωτεῖα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς συχνότητος προβολῆς τοῦ ζητήματος κρατοῦν οἱ σλαβόφιλες ἐκδόσεις καὶ ἰδιαίτερα αὐτὲς τοῦ ἀστικο-φιλελεύθερου κύκλου τῶν Μ. Ν. Κατκον καὶ Α. Α. Κραενσκι. Παράλληλα μετὰ τὴν διοχέτευσις ἀνταποκρίσεων καὶ πληροφοριῶν γιὰ τὴν πορεία τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔριδος (πολὺ συχνὰ γραμμένων ἀπὸ Βούλγαρους ἢ ἀναδημοσιευμένων ἀπὸ βουλγαρικὰς ἐφημερίδες) ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται καὶ τὰ ἄρθρα πού ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴν διαμάχην. Ἄλλα μὲν ἀπὸ αὐτὰ ἐκφράζουν τὶς ἀπόψεις κάποιων κύκλων τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης σχετικὰ μετὰ τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς ἔριδος καὶ τὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ λυθεῖ, ἄλλα δὲ ἐπιχειρηματολογοῦν γιὰ τὶς θέσεις πού πρέπει νὰ ὑποστηρίξει ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις. Δὲν λείπουν καὶ τὰ ἄρθρα ἐκεῖνα πού στρέφονται κατὰ τῆς ἐπίσημης γραμμῆς τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἐπισημαίνοντας τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς πιὸ κατηγορηματικῆς καὶ συνεποῦς ὑπεράσπισης τῶν βουλγαρικῶν ἀπαιτήσεων⁵.

3. Ю. Трифонов, *Руско участие в българския църковен въпрос* (Ἡ ρωσικὴ συμμετοχὴ στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα) στὸ *Bългарска историческа библиотека* (Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη Βουλγαρίας), ἔτ. I, 1928, τ. III, σ. 177-197.

4. S. A. Nikitin, *Slavjanskije komiteti v Rossii v 1858-1876 godah.* (Σλαβικὲς ἐπιτροπὲς στὴ Ρωσία στὰ χρόνια 1858-1876), Μ(όσχα) 1960.

5. S. A. Nikitin, *Nacionalnòe dvizhenie na Balkanah v 60e godji XIX v o osvèštenii sovremennoj ruskoj periodičeskoj pečati.* (Ἐθνικὴ κίνησις στὰ Βαλκάνια κατὰ τὸ 1860, στὸν ρωσικὸ ἡμερησίω τύπο τῆς ἐποχῆς), στὸ *Očerki po istorii južnijh slavian* (Σχέδιασμα τῆς ἱστορίας τῶν νοτιοσλάβων...), σ. 183-199. *Balkanskije sobjitiija*

Ὁ ρωσικὸς Τύπος ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνώστες του καὶ γιὰ τὴν ἐμφανισθεῖσα ὀξεία πολεμικὴ ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῶν Βουλγάρων ποὺ βρίσκονται ἐπικεφαλῆς καὶ τοῦ Φαναριωτικοῦ κύκλου, ἀναφορικὰ μὲ τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ μας νὰ ἀποκτήσει ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ἡ ἰσχυρότερη ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀξιοποίησε ἡ βουλγαρικὴ πλευρὰ στηριζόταν στὸ ἱστορικὸ παρελθόν, δηλαδὴ στὴν ἐπίκληση τῆς ἐποχῆς ποὺ οἱ Βούλγαροι εἶχαν ἀνεξάρτητα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως (Τύρνοβο καὶ Ὀχρίδα), καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ δικαίωνεται ἡ διεκδίκηση γιὰ τὴν παλινόρθωση τῆς παλιᾶς Αὐτοκέφαλης Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συζήτηση αὐτῶν τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπέβλεπε στὴ θεμελίωση τῆς ἱστορικῆς βάσης τῶν προγραμματικῶν διεκδικήσεων τοῦ ἔθνικοῦ μας κινήματος ἀφύπνισαν καὶ στὴ Ρωσία τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Τὰ συγγράμματα ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴ Ρωσία τοῦ Spiridon Palauzon ἀναφέρονταν στὶς σημαντικὰς στιγμὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ παρελθόντος τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, καὶ ἦταν γεμάτα σύγχρονες ἀπηχήσεις⁶. Οἱ ἐπιστημονικὲς ἐνασχολήσεις τῶν Ρώσων μὲ τὰ γεγονότα ὑπαγορεύονταν ἀπὸ πατριωτικὰ κίνητρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ πληροφορηθεῖ ἡ ρωσικὴ «κοινὴ γνώμη» τὸ χαρακτῆρα τοῦ δίκαιου ἀγώνα γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία. Παράλληλα μὲ τὶς ἔρευνες καὶ τὶς δημοσιεύσεις ποὺ παρουσιάστηκαν στὸν ρωσικὸ περιοδικὸ Τύπο ἀπὸ Βούλγαρους, ἐμφανίζονται καὶ συγγράμματα ρώσων συγγραφέων ποὺ πραγματεύονται τὴν ἱστορία τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας. Ὁ ὑπηρετῶν στὴν ρωσικὴ πρεσβευτικὴ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀρχιμανδρίτης Leonid ἔγραψε τὸ «Ἱστορικὸ σχέδιασμα τῆς παλιᾶς βουλγαρικῆς ἱεραρχίας»⁷ καὶ «ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ πρῶν

v russkoj periodičeskoj pečati kanuna vostočnogo krizisa. (Τὰ βαλκανικὰ γεγονότα στὸν ρωσικὸ περιοδικὸ τύπο στὶς παραμονὲς τῆς Ἀνατολικῆς κρήσης), ὅ. π., σ., 295-297.

6. Sp. Palauzof, *Sinodik carja Borila Rukopisj XIV veka, Vremenuik imperatorskogo Moskovskogo obšestva istorii i drevnostej* (Κώδικας τοῦ βασιλιᾶ Boril. Χειρόγραφο τοῦ XIV αἰ. στὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Μοσχοβίτικου αὐτοκρατορικοῦ συλλόγου ἱστορίας καὶ ἀρχαιότητος), βιβλ. XXI, 1855. *Gramota patriarha Kallista kak novjih istočnik istorii bolgarskoj cerkvi. (Τὰ Χρυσόβουλλα τοῦ Πατριάρχη Καλλίστου ὡς νέα πηγὴ γιὰ τὴν βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία,* Πετρούπολις, 1858, σ. 3-21. *O načale hristijanstva, ego razprostiranje i utverždenija meždju bolgarami. (Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, περὶ τῆς διαδόσεως καὶ στερεώσεως αὐτῆς μεταξὺ τῶν Βουλγάρων),* στὸ *Hristijanskoje čtenie* (Χριστιανικὸ ἀνάγνωσμα), μέρος II, 1858, σ. 231-234. Γιὰ τὶς μελέτες του πάνω στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησία, βλ. V. Gjuzelev καὶ H. Kolarov, *Spiridon Palauzon - o Genarčhis τῶν βουλγαρικῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν.* Δελτίον τῆς Βουλγαρικῆς Ἱστορικῆς Ἐταιρείας, βιβλ. XXIX, Σόφια, 1974, σ. 102-103, ἔπου καὶ κατάλογος τῶν ἐργασιῶν του, ὅ. π., σ. 157-159.

7. Δημοσιευμένο στὰ Ἐπαρχιακὰ Δελτία Χερσῶνος, 1866, ἀρ. 9.

Ίουστινιανή Ὀχρίδας καὶ ἡ ἐπιρροή της στοὺς νοτιοσλάβους»⁸. Ὁλοκληρωμένη ἔρευνα πάνω στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἔκανε καὶ ὁ καθηγητὴς E. E. Golubinskij γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Δώσαμε αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀκριβῶς γιὰ νὰ τονίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παρελθὸν τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας γεννήθηκε μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπίκαιρη βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα καὶ τὴν πολιτικὴ δέσμευση τῆς Ρωσίας ἀπέναντι σ' αὐτό. Αὐτὴ ἡ τάση ἐκδηλώνεται ἀκόμη σαφέστερα στὴ ρωσικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία εἶναι εἰδικὰ ἀφιερωμένη στὴν ἱστορία τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος κατὰ τὸν XIX αἰ.

Ἡ θέση, τὴν ὁποία κατέχει ἡ βουλγαρο-ελληνικὴ ἐκκλησιαστικο-εθνικὴ σύγκρουση στὴ ρωσικὴ ἱστοριογραφία, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ἕνα πρόβλημα, ἄξιο προσοχῆς. Καὶ μόνο τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ σύγκρουση αὐτὴ βρίσκει συγκριτικὰ πλατεῖα ἀπήχηση στὴ σύγχρονή της ρωσικὴ ἱστορικὴ φιλολογία, δείχνει τὴ μεγάλη σημασία, πού εἶχε γιὰ τὴν τότε Ρωσία. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀποτελεῖ συμπληρωματικὴ ἔνδειξη τοῦ ἐνδιαφέροντός της ἀναφορικὰ μὲ τὴν πορεία καὶ τὴν ἔκβαση τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας. Σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων πού διατύπωσαν οἱ Ρῶσοι ἐπιστήμονες ἀναφορικὰ μὲ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα θὰ συμβάλλει: 1) στὴν διασάφηση τοῦ γενικώτερου προβλήματος τῆς σχέσης τῆς ὀρθόδοξης Ρωσίας, τῆς πολιτικῆς της, καὶ τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι σὲ μία ἀπὸ τίς σπουδαιότερες ἐκδηλώσεις τῆς βουλγαρικῆς ἐθνικο-απελευθερωτικῆς κίνησης. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι παρουσιάζονται οἱ καθαρὰ ἐπιστημονικὲς ἐπιτεύξεις καὶ τὰ μειονεκτήματα τῆς ρωσικῆς ἱστορικῆς σκέψης στὴν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς προβληματικῆς. Ἀναζητώντας ἀπάντηση στὰ προβλήματα πού θέσαμε, θὰ μᾶς ἐπιτραπεῖ ὅπως στὴν παροῦσα ἱστοριογραφικὴ ἐπισκόπηση ἀποκαλύψουμε λεπτομερέστερα τὸ περιεχόμενον τῶν ὑπὸ ἐξέταση συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι πλατεῖα γνωστὰ στὸ Βούλγαρο ἀναγνώστη ἐξ αἰτίας τῆς σπανιότητάς τους.

* * *

Οἱ πρῶτες ἐργασίες πού ἐξετάζουν τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψὴ ἐμφανίζονται στὶς ἀρχές τοῦ 1870 δηλαδὴ ἀφοῦ αὐτὸ τὸ ζήτημα λύθηκε κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ σουλτανικοῦ φερμανιοῦ γιὰ τὴν ἴδρυση βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας. Δοσμένη χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἡ λύση αὐτὴ δὲν ἦταν ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ πού φιλοδοξοῦσε νὰ ἀποφύγει τὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἡ βουλγαρο-

8. Ἐκδόθηκε στὴ Μόσχα τὸ 1867.

ελληνικὴ διαμάχη ἐξακολουθεῖ νὰ τραβᾷ τὴν προσοχὴ τῆς Ρωσίας, γεγονός, τὸ ὁποῖο ἀναμφίβολα ἄσκησε ἐπίδραση στὸν χαρακτήρα καὶ στὸ περιεχόμενον τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν.

Τὸ 1870 κυκλοφόρησε τὸ σύγγραμμα τοῦ Τ. Ι. Filipon ('Ο Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ ΣΤ' καὶ ἡ ἑλληνο-βουλγαρικὴ διαμάχη) στὸ ὁποῖο καταγράφεται ἡ ἐξέλιξις τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὴ στιγμὴ, ποὺ ἐπικεφαλῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τοποθετεῖται ὁ Γρηγόριος ὁ ΣΤ' - μέγας ἀγωνιστὴς τῆς καθαρότητος τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καὶ ἀξιοσέβαστος στὴ Ρωσία ἱεράρχης. Ἡ ἀφήγησις τοῦ Filipon δὲν ἀποβλέπει τόσο στὸ νὰ παρουσιάσει στὸ Ρῶσο ἀναγνώστη τὴν ἱστορίαν τοῦ ζητήματος, ὅσο στὸ νὰ ἐκθέσει καὶ νὰ ὑπερασπίσει τίς δικάς του ἀπόψεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ λύσιν τοῦ προβλήματος. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ δὲν διαθέτει τὴν ποιότητα τῆς ἀντικειμενικῆς ἔρευνας. Τόσο στὴν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων, ὅσο καὶ στίς ἀντιλήψεις ποὺ ἐκφράζει εἶναι πολὺ σχηματικὸ καὶ μονόπλευρο. Αὐτὸ ἀναμφισβήτητα ὀφείλεται στὸν περιορισμένον κύκλον προέλευσης τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιήθησαν, βασικὰ τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ρωσικὸ περιοδικὸ Τύπο. Ἡ ἄκριτη χρησιμοποίησις τῶν πηγῶν καὶ ἀκόμα περισσότερον ἡ προκατάληψις τοῦ συγγραφέα κάνουν τίς θέσεις του ὑπερβολικὰ μεροληπτικὰς. Ἔτσι ἡ μεροληψία του ἀπέναντι στὴ μία ἀπὸ τίς δύο «ἀντίδικας πλευρὰς» εἶναι φανερὴ ἀπὸ τίς πρῶτες ἀκόμη σελίδες.

Ἀναλαμβάνοντας τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στίς κατ' αὐτῆς «ἄδικας» ἐπιθέσεις τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν βουλγάρων ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ κάποιων Ρώσων συγγραφέων, ὁ Filipon γίνεται ὁ ἀπολογητὴς τῆς «ἐλληνικῆς ἐθνικῆς μεγαλοφυΐας.» Κατ' αὐτὸν ἡ κυριαρχία τῆς οἰκουμενικῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ὀφείλεται ὄχι μόνον στὰ δοσμένα σ' αὐτὴν ἀπὸ τὸν κατακτητὴν προνόμια, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα στὴν «ἀδιαφιλονίκητην πνευματικὴν ὑπεροχὴν» τῶν Ἑλλήνων τόσο ἀπέναντι στὰ ὑπόλοιπα «λιγότερον μορφωμένα» βαλκανικὰ ἔθνη, ὅσο καὶ ἀπέναντι σ' ὀλόκληρον τὴν τότε Εὐρώπην.⁹ Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, συνεχίζει ὁ συγγραφέας, εἶναι τὸ μόνον ποὺ κατώρθωσε νὰ διαφυλαχθεῖ ἔναντι τῶν αἰώνιων πιέσεων τῆς βαρβαρικῆς βίας καὶ νὰ κρατήσῃ ψηλὰ τὴ σημαίαν τῆς ὀρθοδοξίας¹⁰, χάριν τῆς ἰδιαίτερης «μεγαλειώδη ἠθικῆς του δυνάμει».

Ἡ ἀποψη τοῦ Filipon γιὰ τὴν οὐσίαν, τὸν χαρακτήρα καὶ τίς διαστάσεις τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνα εἶναι πολὺ ἀπλοϊκὴ καὶ μεροληπτικὴ. Ὁ ἀγῶνας αὐτὸς παρουσιάζεται ὡς ἔργον μιᾶς ομάδας συνειδητοποιημένων Βουλγάρων, ποὺ δροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ

9. Τ. Filipon, 'Ο Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ'....., σ. 3.

10. ὁ.π., σ. 4-5.

ὄχι σὰν πλατεῖα λαϊκὴ κίνηση μὲ ἔθνικο-πολιτικὸ προσανατολισμό. Γιὰ τὸ συγγραφέα ἡ ἐκκλησιαστικὴ-κανονικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος εἶναι ἡ οὐσιαστικώτερη σ' αὐτὴ τὴν διαμάχη — μιὰ ὑπερβολικὰ ἀκραία τοποθέτηση, ἡ ὁποία ἐκφράζει τὴν ἄποψη του γιὰ τοὺς τρόπους καὶ τὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ λυθεῖ. Ξεκινῶντας ἀπὸ συντηρητικὲς θέσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἀπρόσβλητο τῶν δικαίων καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Filiron θεωρεῖ τὶς βουλγαρικὲς διεκδικήσεις γιὰ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία «ὑπερβολικὲς καὶ ἀντικανονικές». Ἡ ἱκανοποίησή τους κατ' αὐτὸν εἶναι μετὰ βίας πραγματοποιήσιμη μόνο μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχία, ὅταν τὰ πολιτικὰ του σύνορα θὰ γίνουν καὶ σύνορα ξεχωριστῆς ἐκκλησιαστικῆς περιοχῆς¹¹.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ Filiron ὑπολείπεται καὶ τῶν πῶς ὀπισθοδρομικῶν τάσεων τῆς ἐπίσημης ρωσικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ (ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870) δεχόταν σὰν δυνατὴ τὴν ἴδρυση αὐτόνομης Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Βούλγαροι κατὰ τὴ γνώμη του μπορούν νὰ πάρουν τὴ ζητούμενη αὐτονομία, ὅμως μόνο μὲ τὴν ἔγκριση τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας. Ἄναφερόμενος στὰ σφάλματα τοῦ Πατριαρχείου, τὴν ἀδιαλλαξία του δηλαδὴ ἀπέναντι στὶς ἀρχικὲς ἀπαιτήσεις τῶν Βουλγάρων γιὰ διορισμὸ δικῶν τους ἀρχιερέων καὶ γιὰ τέλεση τῆς λειτουργίας στὴ βουλγαρικὴ γλῶσσα, ὁ Filiron δέχεται μὲ ἀνυπόκριτο ἐνθουσιασμὸ τὸ σχέδιο τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' τοῦ 1867, θεωρώντας το σὰν τὸ «καλύτερο» ἀπὸ ὅλα τὰ σχέδια τῶν πολυμελῶν ἐπιτροπῶν. Ὁλόκληρη ἡ παραπέρα ἀνάλυση αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ τῶν δύο κυβερνητικῶν σχεδίων τοῦ ἔτους 1868, τὰ ὁποῖα λανθασμένα θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν συγγραφέα σὰν ἔργο τῶν Βουλγάρων, καθὼς καὶ ἡ ἐκτίμησή του γιὰ τὶς θέσεις τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν στὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσο πρέπει νὰ συγληθεῖ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἢ ὄχι γιὰ τὴ λύση τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς διαμάχης, εἶναι ἔκφραση τῶν δικῶν του βαθειῶν φιλελληνικῶν διαθέσεων¹².

Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ὁ Filiron κατακρίνει τὸ σουλτανικὸ φερμάνι (27-11-1870) γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας. Ὄντας ἔργο τῆς κοσμικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς μουσουλμανικῆς ἐξουσίας, ἀφοῦ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ἡ πράξις αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ σὰν λύση τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἐριδας¹³. Τὸ ζήτημα τοῦ «παρά-

11. ὁ.π., σ. 8.

12. ὁ.π., σ. 43 κ.έ.

13. Σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀφιερώνεται ἡ μελέτη του *Rešenje greko-bolgarskogo vorpasa*. (Ἡ λύση τοῦ ἑλληνο-βουλγαρικοῦ ζητήματος) ποὺ δημοσιεύθηκε κατ' ἀρχὴν στὴ «Russkij vestnik» (Ρωσικὴ ἐφημερίδα) τὸν Ἰούλιο τοῦ 1870 καὶ ἐπανεκδόθηκε μαζί μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἐργασίες του στὸ βιβλίο «*Sovremennije cerkovnija vorposjiv*». (Σύγχρονα ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα), Πετρούπολις 1882, σ. 135-189. Στὴ συνέχεια παραπέμπουμε σ' αὐτήν.

νομου» τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας ὁ Filiron τὸ ἐξετάζει διεξοδικὰ καὶ στὴν τρίτη του ἐργασία μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀπόφαση τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸ ζήτημα τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας»¹⁴. Ἀντικρούοντας τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ κανόνες καὶ ἡ ἱστορικὴ πρακτικὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἐπέβαλαν τὴν ἐδαφικὴ ἀρχὴ καὶ ὄχι τὴν ἔθνικὴ ἀρχὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν συνόρων τῶν ἀνεξάρτητων ἐκκλησιῶν. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἡ Βουλγαρία σὰν χώρα ἢ σὰν περιοχὴ, ἀλλὰ ὑπῆρχαν οἱ Βούλγαροι σὰν λαὸς ποὺ ζοῦσε χωρὶς σαφῶς καθορισμένα γεωγραφικὰ σύνορα¹⁵, οἱ Βούλγαροι δὲν μποροῦσαν νὰ ἔχουν χωριστὴ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση.»

Ὁ Filiron εἶναι ἴσως ὁ μοναδικὸς Ρῶσος συγγραφέας ποὺ ὑπερασπίστηκε ἀνοιχτὰ τὸ σχίσμα ποὺ ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὴν Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1872 καὶ ποὺ στρεφόταν ἐναντίον τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ καὶ τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ τὸ ἔκανε ἀντίθετα πρὸς τὴ ρωσικὴ κοινὴ γνώμη, ἡ ὁποία ἀντιτάχθηκε μὲ ὀξύτητα σ' αὐτὴν τὴν ἀπόφαση, διαφοροποιούμενος καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημὴ θέση τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς ρωσικῆς Συνόδου, ποὺ δὲν δέχθηκαν τὸ σχίσμα σὰν ἀπόφαση μιᾶς πραγματικῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλὰ θεωροῦσε δίκαιη καὶ ἀδιαμφισβήτητη τὴν Συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1872.

Στὰ συγγράμματά του ὁ Filiron ἀσχολεῖται μὲ ὀρισμένα θέματα τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα¹⁶. Ἐκτιμώντας τὴ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχαν ὁ ἑλληνικὸς καὶ ὁ βουλγαρικὸς λαὸς σὰν «βασικὰ σημεῖα στήριξης» τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἀνατολή, εἶναι κατηγορηματικὸς στὸ ὅτι ἡ Ρωσία πρέπει στὴν ἐπερχόμενη μεταξὺ αὐτῶν ἐκκλησιαστικὴ ἔριδα, νὰ κρατήσει τὸ μεσολαβητικὸ ρόλο τῆς εἰρηνεύτριας, χωρὶς νὰ δείχνει ὑπερβολικὴ συμπάθεια στοὺς Βούλγαρους. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποφύγει ἐπιθέσεις καὶ προσβολὰς ποὺ θὰ στρέφονται κατὰ τῶν Ἑλλήνων¹⁷. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ κατὰ πόσο εἶναι σκόπιμο νὰ συγκληθεῖ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος γιὰ νὰ ἐξετάσει τὴ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα — πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ἀπασχολεῖ ἔντονα τὴ ρωσικὴ διπλωματία. Ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ὁ Filiron ἐπιρότητα τὴν «Ἀπάντηση» τῆς Ρωσικῆς Συνόδου τοῦ 1869, ἡ ὁποία ἀπέκρουε τὴν πρόταση τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως γιὰ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ὑπῆρχε φόβος ἡ Σύνοδος αὐτὴ νὰ νομιμοποιήσει τὴν ἐπερχόμενη ρήξη, τὸ 1870 ὑποστήριξε;

14. Δημοσιεύθηκε στὸν «Grazdanin» (Πολίτη) τὸ 1872 ἀρ. 23-27, καὶ ἐπανεκδόθηκε στὰ «Sovremennije cerkovnija voprosji» (Σύγχρονα ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα), σ. 185-232.

15. ὁ.π., σ. 224.

16. T. Filiron, *Συνοδικὸς τόμος Κωνσταντινουπόλεως...*, σ. 227.

17. T. Filiron, «Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ'...», σ. 6-8.

ὅτι τὸ μόνο δυνατὸ μέσο γιὰ δραστικὴ ἐπέμβαση σ' αὐτὴ τὴ διένεξη εἶναι ἡ σύγκληση Οἰκουμενικῆς Συνόδου¹⁸. Ὁ Filipon καταδίκασε σὲ ὀξύ τόνο τὴ θέση τῆς Ρωσικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία κατ' ἐπανάληψη τὸ 1871 ἀπέκρουσε τὴν πρόσκληση τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ βρῆκε ὅτι ἡ «Ἀπάντηση» τῆς Ρωσικῆς Συνόδου εἶναι γεμάτη παραλογισμούς καὶ ἄδικες μομφές ἐναντίον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας¹⁹. Ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀφοῦ τὸ σχίσμα εἶναι γεγονὸς τετελεσμένο, ἡ Ρωσία δὲν ἔχει ἄλλη ἐπιλογή ἀπὸ τὸ νὰ προτείνει τὴν ἐπανεξέταση τῆς ὑποθέσεως ἀπὸ μιὰ νέα πιὸ διευρυμένη Σύνοδο ποὺ θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντιπροσώπους τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν²⁰ — μιὰ θέση ἐντελῶς δυσμενῆς γιὰ τὴ βουλγαρικὴ πλευρά.

Ἀνέλυσα διεξοδικότερα τὶς ἀπόψεις τοῦ T. N. Filipon, γιὰ αὐτὸς εἶναι ὁ ἐπιφανέστερος ἀντιπρόσωπος τῶν ρωσικῶν ἐκείνων κύκλων, ποὺ στὸ ἐκκλησιαστικο-εθνικὸ μας ζήτημα πῆραν τὸ μέρος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Παρ' ὅλο ποὺ οἱ ἀπόψεις του δὲν βρῆκαν εὐνοικὴ ἀπήχηση στὴν πλατειὰ ρωσικὴ κοινὴ γνώμη²¹, ἄσκησαν ἐντούτοις μεγάλη ἐπιρροή στὴ διαμόρφωση τῶν θέσεων τῆς Ρωσικῆς Συνόδου. Πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Filipon ἦταν μέλος τῆς Συνόδου. Καλὸς γνώστης τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ δόγματος τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, «διατύπωσε» ἐπιδέξια καὶ ἀνέπτυξε μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα τὴν ἀποψή του, ὑποστηρίζοντας ἀπόλυτα τὸ τυπικὸ ἐκκλησιαστικο-κανονικὸ μέρος τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ²² μέχρι τὸ τέλος ὁ Filipon ἐκδηλώθηκε σὰν ὑπέρμαχος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ σὰν μεγάλος θαυμαστὴς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγόριου ΣΤ'²³. Μὲ ὀδηγὸ τὴν βαθειὰ του ἀφοσίωση πρὸς τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, δέχτηκε ἀνεπιφύλακτα ὅλα τὰ ἐπιχειρήματά της τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια ἀνέπτυξε καὶ ἐρμήνευσε στὸ Ρῶσο ἀναγνώστη. Ταυτό-

18. T. Filipon, «*Ἡ λύση τοῦ ἑλληνο-βουλγαρικοῦ ζητήματος...*, σ. 166.

19. T. Filipon, *Συνοδικὸς τόμος Κωνσταντινουπόλεως...*, σ. 194-215. 20. ὁ.π., σ. 232.

21. Ὁ Filipon ὁμολόγησε, ὅτι «οἱ ἀπόψεις του πάνω στὴν οὐσία αὐτῆς τῆς ἔριδας καὶ τῶν συνεπειῶν της... τελειῶς ἀπότομα ξεχώρισαν ἀπὸ τὶς ἄλλες, τὶς ἐκφρασμένες στὸν τύπο ἀπόψεις» (βλ. *Σύγχρονα ἐκκλησιαστικά...*, σ. 1).

22. Τὸ 1858, ὅταν στὴ «Ρωσικὴ ἐφημερίδα» ἐμφανίστηκαν τὰ ἄρθρα τοῦ Račinski, ποὺ ἐπιτίθονταν μὲ ὀξύτητα στὸν ἑλληνικὸ κλῆρο, ὁ T. Filipon κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, κόμη A. P. Tolstoj ἔγραψε καὶ δημοσίευσε στὴν «Moskovskie vedomosti» (Μοσχοβίτικη ἐφημερίδα) (5-14. VIII. 1858) τὴν *Οἶνε* (—*Ἀνταπάντησή*) του στὴν «Ρωσικὴ ἐφημερίδα» γιὰ τὰ βουλγαρικὰ ζητήματα—θερμὴ ὑπεράσπιση τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας.

23. Ὁ T. Filipon ἔστειλε στὸ Γρηγόριον ΣΤ' ἀντίτυπα τῶν συγγραμμάτων του καὶ ἔλαβε ἐγκωμιαστικὴ ἀπάντηση στὴν ὁποία ἀναφέρονταν ὅτι «δικαίως κατακρίνει τὶς ἀπαιτήσεις τῶν βουλγάρων» (βλ. τὸ γράμμα τοῦ Filipon πρὸς τὸν Πατριάρχη καὶ τὴν ἀπάντησή του τελευταίου στὸ «*Σύγχρονα ἐκκλησιαστικά...*», σ. 5-10).

χρονα πάλαιψε ὥστε ἡ Ρωσία νὰ ἐκδηλώσει τὴν πλήρη ὑποστήριξή της σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία μὲ τὴν ὁποία ἦταν συνδεδεμένη («ἀπὸ παλιὰ καὶ πάντα»).

Οἱ ἐργασίες τοῦ Τ. Filipov ποὺ ἀναφέρονται στὸ βουλγαρικό ἐκκλησιαστικό ζήτημα ὁδήγησαν σὲ πόλωση. Ἔτσι ὄταν γιὰ παράδειγμα ὁ Ρ. Tesovskij, ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ὁ βουλγαρικός λαὸς νόμιμα διεκδικεῖ αὐτόνομη ἐκκλησία, βρέθηκε ἀντιμέτωπος, μὲ τὸν Filipov καὶ τὸν χαρακτήρισε ὡς κύριο ἐκφραστή τῶν φιλελληνικῶν τάσεων στὴ Ρωσία. Αὐτὸς προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Filipov, σὰν ἀνυπόστατα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ-κανονικὴ ἀποψη²⁴. Κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Filipov τάχθηκε ἐπίσης τὸ 1872 καὶ τὸ περιοδικὸ «Ὁρθόδοξη Ἐπιθεώρηση» ποὺ ἐξέδιδε ἡ Πνευματικὴ Ἀκαδημία τῆς Μόσχας καὶ τὸ ὁποῖο ὑπεράσπιζε τὶς σλαβόφιλες καὶ βουλγαρόφιλες θέσεις ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐκκλησιαστικὸ μας ζήτημα. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἀπορίπτει «τὸν ἀφελὴ τρόπο» μὲ τὸν ὁποῖο οἱ προπαγανδιστὲς τῶν φιλελληνικῶν ἀπόψεων προσπαθοῦν νὰ πείσουν τὴ ρωσικὴ κοινὴ γνώμη γιὰ τὴ «νομιμότητα τοῦ σχίσματος». Ἀκόμη κηρύχθηκε ἐναντίον τῆς προβαλλόμενης ἀπὸ τὸν Filipov ἰδέας γιὰ σύγκληση Οἰκουμενικῆς Συνόδου μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ρωσίας, θεωρώντας τὴν ἐπιζήμια γιὰ τὶς μελλοντικὲς σχέσεις ρωσικῆς καὶ βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας²⁵.

Μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Filipov συμφωνοῦσε καὶ ὁ Konstantin Leontiev — ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους στοχαστὲς τῆς Ρωσίας, ὑπερασπιστὴς τῶν ἀντιδραστικῶν παραδόσεων τῆς ρωσικῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἰδεολογίας. Σὰν διπλωματικὸς ὑπάλληλος στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία κατὰ τὰ χρόνια 1860-1870 ἦταν αὐτόπτης μάρτυρας τῆς βουλγαρικῆς ἐθνικῆς κινήσεως ποὺ στρεφόταν κατὰ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἡ ὁποία τοῦ προκαλοῦσε ἔντονα ἐχθρικά αἰσθήματα. Τὸ 1875 μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐκκλησιαστικὸ μας ζήτημα ἔγραψε τὴ μελέτη «Βυζαντινισμὸς καὶ Σλαβισμὸς», στὴν ὁποία ἀνέπτυξε τὶς φιλοσοφικὲς τοῦ ἀπόψεις γιὰ τὴν ὑπόσταση τοῦ ρωσικοῦ κράτους, τὸν ἱστορικὸ του ρόλο καὶ τὸ μέλλον του²⁶.

Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Leontiev, τὸ κύρος τῆς Ρωσίας θεμελιώνεται σὲ δύο βασικὲς ἀρχές, κληρονομημένες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο — τὸν μοναρχισμὸ καὶ τὴν ὀρθοδοξία. «Οἱ Βούλγαροι» γράφει «μπῆκαν στὸν ἀγῶνα μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀρχή, ἡ ὁποία γιὰ τὴ Ρωσία εἶναι τόσο πολυτίμη — τὴν οἰκουμενικὴ ἐκκλησία — στοὺς κανόνες καὶ στὸ πνεῦμα τῆς ὁποίας ὀφείλεται ὅλη ἡ μεγαλο-

24. Ρ. Τ ε σ ο ν σ κ ι j, «*Greko-bolgarskij cerkovnij vorpos*» (Ἑλληνο-βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα). Πητρούπολις, 1871, σ. 7-17.

25. «*Pravoslavnoe obozrenue*» (Ὁρθόδοξη Ἐπιθεώρηση), 1872, βιβλ. ΙΙ, σ. 625-642.

26. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στοῦ Τ. Ζ ε ἔ ε ν, *Konstantin Leontiev i bǎlgarskijat bǎpros*, (Ὁ Konstantin Leontiev καὶ τὸ βουλγαρικὸ ζήτημα), Σύγχρονος, Σόφια, 1971, ἀρ. 1, σ. 311-324.

ρωσική δύναμη, όλο τὸ μεγαλεῖο μας καὶ ὅλη ἡ ἔθνοκρατική μας ἰδιοφυΐα. Οὐτε στὴν Τσέχικη ἀναγέννηση, οὐτε στὶς πολεμικὲς κινήσεις τῶν Σέρβων, οὐτε στὶς ἐπαναστάσεις τῶν Πολωνῶν ἐναντίον μας δὲν συναντήσαμε αὐτὸ τὸ μυστηριῶδες καὶ ἐπικίνδυνο φαινόμενο, ποὺ εἶδαμε στὴν ἡσυχὴ καὶ ψευδοεκκλησιαστικὴ κίνηση τῶν Βουλγάρων. Μόλις γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας μας, μὲ ἀφορμὴ τὸ βουλγαρικὸ ζήτημα, στὴ ρωσικὴ καρδιά συγκρούονται οἱ δύο δυνάμεις ποὺ δημιούργησαν τὴν πολιτεία μας, ὁ φυλετικὸς σλαβισμὸς καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς βυζαντινισμὸς²⁷). Στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Filipon «Σύγχρονα Ἐκκλησιαστικὰ Ζητήματα» ὁ Konstantin Leontiev, τὸν ἐγκωμιάζει θερμὰ σὰν φύλακα τῶν παλαιῶν παραδοσιακῶν δεσμῶν τῆς ρωσικῆς καὶ τῆς οἰκουμενικῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας²⁸.

Οἱ κρίσεις καὶ οἱ βιβλιοκρισίες ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐργασίες τοῦ T. Filipon δὲν ἔχουν αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Ὅπως καὶ τὰ ἴδια τὰ συγγράμματά του ἔτσι κι' αὐτὲς εἶναι διαποτισμένες ἀπὸ δημοσιογραφικὸ πνεῦμα καὶ ἐκφράζουν τὶς ἀπόψεις τῶν συγγραφέων τους πάνω σ' ἓνα ἀκόμη ὑπαρκτὸ καὶ σύγχρονο γιὰ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ ζήτημα.

Ἐνδεικτικὸ τοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ προκάλεσε στὴ Ρωσία ἡ βουλγαρο-ελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἔριδα εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ ἔρις αὐτὴ ἀπασχόλησε ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς συγγραφεῖς κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 19ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰ., τοῦ Evgenij Evsigneevič Golubinskij, συγγραφέα τῆς δίτομης «Ἱστορίας τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας» (1900-1917). Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του ἔργα εἶναι τὸ «Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν ὁρθόδοξων ἐκκλησιῶν, τῆς βουλγαρικῆς, σερβικῆς καὶ ρουμανικῆς, ἡτοι μολδοβλαχικῆς», ὅπου 328 σελίδες ἀφιερώνονται στὴν βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρόνια μέχρι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Μετὰ τὴν ἐργασία τοῦ M. Drinov²⁹, ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἡ δεῦτερη πιὸ ὀλοκληρωμένη μελέτη τῆς παγκόσμιας ἱστοριογραφίας ποὺ ἀναφέρεται στὸ παρελθὸν τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Γραμμμένη μὲ ἀντικειμενικότητα, στηριγμένη σὲ πλούσιο ἀρχεακτὸ ὕλικὸ (βασικὰ σὲ βυζαντινὲς πηγές) ἡ ἐργασία αὐτὴ διατηρεῖ μέχρι σήμερα τὴν ἀξία της.

Ὁ Golubinskij, καταγράφοντας διαχρονικὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, φθάνει μέχρι τὴν ἐποχὴ του καὶ ἐξετάζει εἰδικὰ τὸ «λεγόμενον βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα καὶ γενικὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέν-

27. K. Leontiev, *Vizantinizm i slavjanstvo* (Βυζαντινισμὸς καὶ Σλαβισμὸς) —στὸ *Vostok, Ρωσία καὶ Σλαβισμὸς. Συλλογὴ ἀρθρῶν*, τ. I. Μόσχα (6σχα) 1885, σ. 118, 189.

28. Στὴν ἴδια συλλογὴ, τ. II, Μόσχα 1886, σ. 248 κ. ἐξ.

29. M. Drinov, *Istoričeski pregled na bǎlgarskata cārva ot samoto i načalo i do dnes*. (Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δημιουργίας της ὡς σήμερα), Βιέννη 1869.

νηση τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ»³⁰. Νέα διάσταση στὴν προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια νὰ καταδειχθοῦν οἱ συνέπειες τῆς πνευματικῆς ἐξάρτησης τῆς ἐθνικο-πολιτιστικῆς μας ζωῆς ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπηρεασμένος ὅμως ἀπὸ τὴν προβολή, μέσω τῆς τότε μαχητικῆς βουλγαρικῆς γραμματολογίας, τῆς ἰδέας γιὰ τὴ μαζικὴ «ἐξόντωση τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ» καὶ μὴ γνωρίζοντας τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῆς βουλγαρικῆς πνευματικῆς δραστηριότητος κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ὁ Golubinskij κατέληξε στὸ ὑπερβολικὸ καὶ ἐσφαλμένο συμπέρασμα γιὰ τὴν «πλήρη συγχώνευση τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες». Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς οἰκιοθελοῦς ἀρνησιπατρίας καὶ τοῦ ἐξελληνιστικοῦ ρόλου τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἦταν ὅτι ὀλόκληρος ὁ ἀστικός πληθυσμός, κατ' αὐτόν, εἶχε ἐξελληνισθεῖ. Στὰ χρόνια μετὰ τὸ 1830 «δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἓνας Βούλγαρος, ὁ ὁποῖος νὰ αἰσθάνεται ἢ νὰ δηλώνει Βούλγαρος»³¹. Ἄλλὰ μὲ τὸν ἴδιο μηχανηστικὸ καὶ ἰδεαλιστικὸ τρόπο ἀντιμετώπισε καὶ τὴν ἀναγέννησή μας, ποὺ τὴ χαρακτήρισε σὰν μιὰ «ξαφνικὴ ἀφύπνιση», ὀφειλόμενη στὴν «προσκλητικὴ καὶ προφητικὴ φωνή» τοῦ Jurij Venelin, ὁ ὁποῖος «ἀνάστησε τὸ βουλγαρικὸ ἔθνος»³². Ταυτόχρονα ὅμως ὁ Golubinskij ἀντιλήφθηκε σωστὰ τὴν οὐσία τοῦ ἀγῶνα γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία σὰν «μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἔμπρακτες ἐκδηλώσεις τῆς γενικῆς ἐθνικῆς κινήσεως τῶν Βουλγάρων»³³.

Ἄν καὶ ἐκκλησιαστικὴ ὡς πρὸς τὴ μορφή, ἡ ἔριδα αὐτὴ, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν συγγραφέα, ἐμπεριείχε ἐθνικο-πολιτικὰ κυρίως συμφέροντα³⁴.

Μεθοδολογικά, ἡ καταγραφή τῆς πορείας τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔριδας ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ συγγραφέα, «τῆς ἱστορίας τοῦ ζητήματος», δὲν ξεπερνάει τὰ μειονεκτήματα ποὺ χαρακτηρίζουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ρωσικὰ συγγράμματα αὐτῆς τῆς περιόδου: τὸ περιορισμένο ἀρχεακτὸ ὕλικό, τὴν ἀποσπασματικότητα καὶ τὴν ἀνακριβεία. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀνεπάρκεια καὶ στὴν μονομερῆ προέλευση τῶν στοιχείων, δεδομένου ὅτι ὁ Golubinskij στηρίζει τὴν ἔρευνά του στὰ δημοσιεύματα τοῦ ρωσικοῦ περιοδικοῦ Τύπου, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ βουλγαρικοῦ (χρησιμοποιεῖ τὴν ἔφημερίδα «Χρόνος»). Ἡ ἑλλιπὴς γνώση τῆς πραγματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς διαστάσεως τῆς κινήσεως εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Golubinskij θεώρησε π.χ. ὅτι τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα «τέθηκε ἐπὶ τάπητος» τὸ 1858, καὶ ὅτι τὰ βουλγαρικὰ προγραμματικὰ αἰτήματα διατυπώθηκαν ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ 1861 καὶ μετὰ³⁵.

30. E. Golubinskij, ὁ.π., Μόσχα 1871, σ. 176-210, 295-328.

31. ὁ.π., σ. 178.

32. ὁ.π., σ. 178-180.

33. ὁ.π., σ. 181.

34. ὁ.π., σ. 183.

35. ὁ.π., σ. 186, 296.

Στή δική μας όμως περίπτωση αποκτᾶ βαρύτητα ἡ ἄποψη, τὴν ὁποία ὑποστήριξε ὁ Golubinskij ὡς ἐπιστήμονας καὶ κοινωνικὸς παράγοντας καὶ αὐτὴ ἡ ἄποψη προβάλεται στὴν προσπάθειά του γιὰ ἀντικειμενικότητα, μὲ τονισμένη τὴ συμπάθειά του πρὸς τὸ βουλγαρικὸ λαό. Ἐν καὶ ἐκκλησιαστικὸς, δὲν περιορίσθηκε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν T. Filipov, στὸ τυπικὸ μέρος ἀναζητώντας μόνον τὴν «κανονικότητα» τῆς βουλγαρικῆς ἢ τῆς ἑλληνικῆς ἄποψης σ' αὐτὴν τὴν ἔριδα. Καθὼς παρακολουθεῖ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων τῶν Βαλκανίων καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ λαοῦ μας γιὰ ἐθνικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐδραίωση, ὁ Golubinskij δέχεται, ὅτι οἱ Βούλγαροι ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὴ τοὺς δόθηκε ἀπὸ τὴν κοσμικὴ μωαμεθανικὴ ἀρχή³⁶.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ ρώσου ἱστορικοῦ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν προβολὴ τῆς ἱστορίας τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, στοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους καὶ ἰδιαίτερα στὴ ρωσικὴ κοινὴ γνώμη. Ἡ προσπάθειά του γιὰ ἀντικειμενικότερη ἐρμηνεία τῆς ἐκκλησιαστικο-ἐθνικῆς μας κίνησης βρῆκε συνεχιστὲς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγεται καὶ ὁ Teodor Atanasievič Kurganov³⁷. Δύο χρόνια μετὰ τὸν Golubinskij ὁ Kurganov ἐξέδωσε σύγγραμμα μὲ θέμα τὸν ἀγώνα τοῦ λαοῦ μας γιὰ ἐθνικὴ ἐκκλησία,³⁸ μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ρωσικὴ ἱστοριογραφία κάνει τὸ ἐπόμενο βῆμα τῆς στὴν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ θέματος.

Ἡ προσφορὰ τοῦ Kurganov φαίνεται καλύτερα στὴν προσπάθειά του νὰ διευρύνει τὸ πεδίο τῶν ὑπὸ διαπραγμάτευση προβλημάτων, νὰ ἐπισημάνει μία σειρά νέων σημείων καὶ ἀπόψεων τοῦ θέματος. Ἐτσι π.χ. ὁ Kurganov ἐπεξεργάζεται ἀρκετὰ διεξοδικὰ τὴν προϊστορία τῆς βουλγαρο-ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔριδας, ἐξετάζοντας τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὰ πλαίσια τοῦ ὀθωμανικοῦ κρατικο-πολιτικοῦ καὶ οικονομικοῦ συστήματος καὶ προχωρεῖ στὴν καταγραφή τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ὀρθόδοξης ἐκκλησίας καὶ ὀθωμανικῆς ἐξουσίας. Ἀναφερό-

36. δ.π., σ. 328.

37. Ο T. A. Kurganov ἦταν ἀπόφοιτος τῆς Πνευματικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζάν. Ἐλαβε τὸ βαθμὸ τοῦ μαγίστρου γιὰ τὸ ἔργο του *Ustrojstvo upravlenija u cerkvi korolevstva grečeskogo*. (Ἡ ὀργάνωση, διοίκηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, Καζάν, 1871 καὶ τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορα μὲ τὸ ἔργο *Otnošenie mezdu cerkovoju i graždanskoju vlastiju u Vizantijskoj imperii* (Σχέσεις μεταξὺ ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοσμικῶν ἀρχῶν στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία), 1880. Παρέδωσε μαθήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν καὶ πῆρε Ἐδρα στὴν Θεολογικὴ Ἀκαδημία τοῦ Καζάν. Ἄλλο ἔργο του ἐπίσης εἶναι τὸ *Nabroski i očerki iz novejšej istorii rumjinskoj cerkvi* (Ἐπισκόπηση καὶ σκιαγράφηση τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Ρουμανικῆς ἐκκλησίας), Καζάν 1904.

38. T. A. Kurganov, *Istoričeskij očerk greko-bolgarskoj raspri*. (Ἱστορικὴ σκιαγραφία τῆς ἑλληνο-βουλγαρικῆς ἔριδας), Ὀρθόδοξος συνδιαλεγόμενος, Καζάν 1873, μέρ. I-III.

μενος σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις ἐπισημαίνει τὴ διαφθορὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κλήρου καὶ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων στὴν πολιτικὴ του πρὸς τοὺς ὑπόδουλους ὀρθόδοξους λαούς³⁹.

Γνώστης καλὸς τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνο-βυζαντινῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, ὁ Kurganov γιὰ πρώτη φορὰ ὑπογραμμίζει τὴ σχέση πού συνδέει τὴ δημιουργία τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος καὶ τῶν ιδεολογικο-πολιτικῶν κινήσεων τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις του ἡ βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ κίνηση εἶναι «μία ἀπὸ τὶς ἀκραῖες ἐκδηλώσεις διαμαρτυρίας ἐναντίον τῆς ἱεραρχίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴⁰». Τὴν ἐκδήλωση αὐτὴ τῆς διαμαρτυρίας ὁ συγγραφέας τὴν συσχετίζει μὲ τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ Εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς καὶ ἡ «ἐθνικὴ ἰδέα». Καρπὸς τῆς ἀφύπνισης τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ γενικὰ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, ἡ βουλγαρο-ελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἔριδα, εἶναι ὡς πρὸς τὸ χαρακτῆρα της καὶ τοὺς στόχους της «μιά ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς γενικῆς κινήσεως τοῦ αἰῶνα μας γιὰ ἐθνικὴ, πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐλευθερία»⁴¹.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς περισσότερους Ρώσους συγγραφεῖς, πού μεταθέτουν χρονικὰ τὴν ἀπαρχὴ τῆς δικῆς μας ἐκκλησιαστικο-εθνικῆς κινήσεως μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ὁ Kurganov δέχεται, ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ δημιουργεῖται κατὰ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. καὶ μετασχηματίζεται βαθμιαία σὲ «πανεθνικὴ κίνηση». Ἐπίσης στὰ χρόνια μετὰ τὸ 1840 καὶ τὸ 1850 τοποθετεῖ καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς ἰδέας γιὰ πλήρη ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία⁴².

Τὸ κύριο μέρος τῆς πραγματείας του εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἐξέλιξη τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας ἀπὸ τὸ 1856 ὡς τὸ 1872 καὶ ἰδιαίτερα στὶς προσπάθειες πού ἀνέλαβαν οἱ πρωτοστατοῦντες Βούλγαροι, τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις γιὰ τὴ λύση της. Παράλληλα ὁμως μὲ αὐτὰ τὰ πολὺ μελετημένα καὶ συζητημένα στὴ ρωσικὴ φιλολογία καὶ τὸν ρωσικὸ Τύπο θέματα ὁ Kurganov ἐστρεψε τὴν προσοχὴ του σὲ μιὰ σειρὰ ἄλλων οὐσιαστικῶν σημείων τῆς ἱστορίας τοῦ ἐκκλησιαστικο-εθνικοῦ ἀγώνα. Ἔτσι π.χ. ἐκτίμησε σωστὰ τὴν ἀξία τοῦ Χάττι-Χουμαγιούν σὰν συντελεστὴ γιὰ τὴν παραπέρα δραστηριοποίηση τῆς κινήσεως⁴³. Στάθηκε στὴν ἀνάφλεξη τῶν ἐθνικῶν ἀντιθέσεων τοῦ 1860, ἀναφέροντας συγκεκριμένα παραδείγματα γιὰ τὴν ἀπροκάλυπτη ἐπίθεση τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τῆς Κων-

39. T. A. Kurganov, ὁ.π., σ. 14-67.

40. ὁ.π., σ. 13.

41. ὁ.π., σ. 13.

42. ὁ.π., σ. 93.

43. ὁ.π., σ. 187 κ. ἐξ.

σταντινουπόλεως και τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, ἰδιαίτερα στή Μακεδονία, και στή δραστηριότητα τῆς καθολικῆς και προτεσταντικῆς προπαγάνδας⁴⁴. Ἐκτίμησε τὸν σπουδαῖο ρόλο τοῦ Τύπου σὰν τὸ βῆμα τῶν ἔθνικο-πολιτικῶν διεκδικήσεων Βουλγάρων και Ἑλλήνων⁴⁵.

Ὁ Kurganov ἀναφέρεται πὶὸ συγκεκριμένα σὲ ὀρισμένους παράγοντες τῆς βουλγαρικῆς κινήσεως, και μ' αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ ἐκφράζει τὴν ὑπεύθυνη γνώμη ὅτι «οἱ μορφωμένοι Βούλγαροι» χωρίζονται σὲ τρεῖς ὁμάδες: στοὺς ρωσόφιλους, στοὺς τουρκόφιλους και στοὺς φιλοδυτικούς· ἡ διαφοροποίηση στηρίζεται στὴν πολιτικὴ ἐπιλογὴ τῆς δυνάμεως ἐκείνης μὲ τὴν βοήθεια τῆς ὁποίας θὰ πραγματοποιιοῦταν ἡ ὀλοκλήρωση τῶν βουλγαρικῶν ἔθνικῶν πόθων.⁴⁶ Ἐννοεῖται, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα ἦταν περισσότερο πρόωρα ἐκφρασμένα, παρὰ διεξοδικὰ ἐπεξεργασμένα. "Ὅμως παρ' ὅλη τὴν ἀποσπασματικὴ διατύπωση και τὴν ἀνεπαρκὴ τεκμηρίωση, ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα γι' αὐτὰ εἶναι κατὰ βάσιν σωστή.

Ἡ προσπάθειά του γιὰ διεξοδικότερες ἐπεξεργασίες τῆς βουλγαρο-ἑλληνικῆς διαμάχης διαφαίνεται και στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Kurganov προσέγγισε τὶς πηγές. Χωρὶς νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δουλέψει μὲ πρωτογενὲς ὕλικό, ἀξιοποίησε κατὰ τρόπο καλύτερο ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγούμενους του ἐρευνητὲς τὰ παρεχόμενα ἀπὸ τὸν Τύπο στοιχεῖα, μεγάλο μέρος τῶν ὁποίων ἦταν πληροφορίες ἀναδημοσιευμένες ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸ Τύπο. Στάθηκε κριτικὰ τόσο ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ὕλικό ὅσο και ἀπέναντι στοὺς ὑπόλοιπους συγγραφεῖς, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται χαρακτηρίζοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐκφρασμένων ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἱστοριογραφία και τὸν Τύπο ἀπόψεων ὡς μεροληπτικό. Προσπαθεῖ νὰ διατηρήσει τὴν ἀντικειμενικότητά του, και νὰ μὴν ταχθεῖ οὔτε μὲ τὸ βουλγαρικὸ οὔτε μὲ τὸ ἑλληνικὸ μέρος.

Γράφοντας τὴν ἱστορία τῆς βουλγαρο-ἑλληνικῆς διαμάχης, ὁ Kurganov, τελικὰ καταλήγει στὸ ἐρώτημα, ἂν οἱ βουλγαρικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ ἀνεξάρτητη ἐκκλησία ἦταν δικαιολογημένες και ἂν ναι ποιοὶ ἦταν οἱ τρόποι γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἔλαβε ὑπόψη του πρὸ παντὸς τὴν ἐκκλησιαστικο-κανονικὴ ἀπόψη. Ἐνῶ ἀναγνωρίζει κατ' ἀρχὴν τὸ δικαίωμα τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ νὰ ἔχει δικούς του ἀρχιερεῖς και αὐτόνομη ἐκκλησία — τὸ φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς ἔθνικῆς τους ἀνάπτυξης, ὁ συγγραφέας ταυτόχρονα καταδικάζει τὸν μαξιμαλισμὸ τους, τὴν καταπάτηση τῆς Ὀρθοδοξίας στὸ ὄνομα τῶν ἔθνικο-πολιτικῶν στόχων, και τοὺς κατηγορεῖ ὅτι κατέφυγαν στὴ βοήθεια τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως. Κατ' αὐτὸν ἡ κοσμικὴ ἐξουσία δὲν πρέπει νὰ ἀναμιγνύεται

44. ὁ.π., σ. 3-31.

45. ὁ.π., σ. 175-188.

46. ὁ.π., σ. 35.

στήν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση καὶ ἡ βουλγαρικὴ Ἐκκλησία θὰ εἶναι κανονικὴ μόνον ἐὰν ἰδρυθεῖ μὲ τὴν συγκατάθεση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ γνώμη του ταυτίζεται μὲ τὴν μακρόχρονη ἐπίσημη ρωσικὴ ἄποψη.

Τὰ ἐξεταζόμενα συγγράμματα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα καρποὶ τοῦ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τοῦ δεσμοῦ τῆς Ρωσίας μ' αὐτὸ τὸ σπουδαῖο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη Νότια Ἀνατολὴ συμβάν. Τὰ κείμενα τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποία ἡ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα εἶχε φτάσει στὸ ἀκραῖο καὶ ὀξύτερο σημεῖο τῆς πορείας της, ὅταν ἡ ρωσικὴ διπλωματία ἔκανε ὅτι τῆς ἦταν δυνατὸ γιὰ νὰ πετύχει τὴν εἰρηνικὴ λύση της καὶ νὰ ἀποφύγει τὸ σχίσμα ποῦ ἀπειλοῦσε τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἦταν περισσότερο παρά λιγώτερο ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν σύγχρονη πολιτικὴ καὶ ἐξέφραζαν τὴν ὀπτικὴ τῶν συγκεκριμένων κύκλων τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης. Μὲ τὴν ἴδρυση τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας καὶ ἰδιαιτέρα ὅταν τὸ σχίσμα ἔγινε τὸ 1872 ἀναμφισβήτητο γεγονός, τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης γιὰ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα βαθμιαία ἐλαττώ-νεται καὶ ἡ πορεία τῶν γεγονότων στὴ Βαλκανικὴ τὸ ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ὀξύτερη πολιτικὴ κρίση κατὰ τὸ 1875-1878.

* * *

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, ποῦ μὲ τὴν συνθήκη τοῦ Βερολίνου περιορίζεται στὰ ὅρια τῆς Ἡγεμονίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ἡ βουλγαρικὴ Ἐξαρχία βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὰ περίπλοκη θέση. Καθιερωμένη ἐπὶ τῆ βάσει κυβερνητικῆς πράξεως, διαμορφωμένη κάτω ἀπὸ ἄλλες πολιτικὲς συνθήκες, ἀντιμετωπίζει τώρα πρόβλημα ἐγκυρότητας αὐτῆς τῆς πράξεως, ἡ ὁποία ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους της. Διατυπώνονται ἀπόψεις ὅτι τὸ σουλτανικὸ φερμάνι τοῦ 1870 εἶναι ἤδη «νεκρὸ γράμμα» καὶ ὅτι ἡ Ἐξαρχία δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ βασιλεῖ σ' αὐτὸ τις ἀξιώσεις της ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴ της δικαιοδοσία ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ πληθυσμοῦ στὶς μακεδονικὲς καὶ θρακικὲς ἐπαρχίες, ποῦ ἔμειναν στὰ ὅρια τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἐχοντας ἀποφασίσει νὰ περιορίσουν μὲ κάθε θυσία τὴν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐξαρχίας μόνον στὰ ὅρια τῆς Ἡγεμονίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο ὑποκίνησαν μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀρνήθηκε νὰ ἀναγνωρίσει τὸ δικαίωμα ποῦ εἶχε ἐκχωρήσει μὲ φερμάνι στὴν Ἐξαρχία νὰ ἔχει ἀντιπροσώπους στὴ Μακεδονία, συμπεριλαμβανομένων τῶν Σιοπιῶν, τῆς Ὀχρίδας καὶ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Veles, ὅπου αὐτὴ εἶχε μόνιμα τοὺς ἐπισκόπους της μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση.

Σὲ σχέση μ' ὅλα αὐτὰ ἀμφισβητήθηκε καὶ ἡ παραμονὴ τοῦ Βούλγαρου ἔξαρχου στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τέθηκε μὲ ἰδιαιτέρη ὀξύτητα τὸ 1883, ὅταν ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση διακήρυξε τὴν ἀπόφασή της νὰ μὴν

ἀναγνώρισει τὴν παρουσία τοῦ ἐξάρχου καὶ ἦταν ἔτοιμη νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα⁴⁷. Ἔτσι αἰτήματα ὅπως: ἡ παραμονὴ τῆς ἐξαρχικῆς ἔδρας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐξαρχικῆς ἀρχῆς στὴ Μακεδονία μὲ τὴν ἔκδοση ἀπὸ τὸν σουλτάνο βερατίου γιὰ τοὺς ἐκεῖ ἀντιπροσώπους τῆς, παραμένουν γιὰ διάστημα μιᾶς δεκαετίας ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες ἐπιδιώξεις ὄχι μόνον τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Βουλγαρίας στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴν Τουρκία καὶ μὲ τὰ βαλκανικὰ κράτη.

Οἱ μεγάλες δυσκολίες ποὺ παρουσιάστηκαν μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας καὶ τὴν θέση τῆς Ἐξαρχίας ἔγιναν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὴ ρωσικὴ διπλωματία, ποὺ συνέχισε μὲ νέα ὀρμητικότητα τὴν παλιά τῆς ἀνεδαφικὴ πολιτικὴ γιὰ εἰρήνευση μεταξὺ βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση προσπάθησε νὰ ἀσκήσει τὴν ἐπιρροή τῆς πρὸς τὴν κυβέρνηση τῆς Ἡγεμονίας καὶ στὴν Ἐξαρχία, ὅμως οἱ ὑποδείξεις τῆς δὲν βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος, ἐπειδὴ δὲν ἀνταποκρίνονταν στὶς προσδοκίες τῶν Βουλγάρων γιὰ ἔθνικὴ ἔνοποιηση. Στὴ Ρωσία ξανάρχισε ζωρὴ ἡ συζήτηση γιὰ τὸ βουλγαρο-ελληνικὸ πρόβλημα καὶ τὶς προοπτικὲς τῆς ὀριστικῆς του λύσης. Ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν προβλημάτων μεταφέρεται καὶ στὴ ρωσικὴ ἱστοριογραφία.

Ἡ ἐμφάνιση ἀρκετῶν νέων μελετῶν ποὺ διαπραγματεύονται τὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικο-εθνικὴ κίνηση καὶ εἰδικώτερα πάνω στὶς διεθνεῖς τῆς ἐπιπτώσεις, δὲν εἶναι βέβαια τυχαία. Ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν δραστηριοποίηση τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἀνέλαβε νέες ἐντατικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῆς Ἐξαρχίας καὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁴⁸. Ἔτσι ὁ Τ. Filipov δικαιολογεῖ τὸ 1882 τὴν ἐπανεκδοση τῶν συγγραμμάτων του ποὺ ἀναφέρονται στὸ βουλγαρικὸ ζήτημα. «Κυκλοφόρησαν ἀξιόπιστες φήμες, ὅτι μετὰ μακρόχρονη ἀδράνεια σκεφθῆκαμε νὰ κάνουμε κάποιες προσπάθειες γιὰ τὸν τερματισμὸ τῆς ἀδελφοκτόνου ἔριδας καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης στὴν συγκλονισμένη καὶ ταπεινωμένη ἐκκλησία. Χαιρετίζοντας αὐτὲς τὶς προθέσεις καὶ ἐπιθυμώντας ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις μου νὰ συμβάλω στὴν ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, ἀποφάσισα νὰ συγκεντρώσω τὶς παραπάνω σκορπισμένες σὲ διάφορες ἐκδόσεις ἐργασίες μου, γιὰ νὰ μποροῦν τὰ πρόσωπα τὰ καλούμενα πρὸς ἕνεργὸ συμμετοχὴ γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν συγγενικῶν μας λαῶν, καὶ

47. Γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα βλ. M. Arnaudov, *Ekzarh Josif i bǎlgarskata kulturna borba sled cǎzdanaveto na Ekzarhijata (1870-1915)* (Ἐξαρχος Ἰωσήφ καὶ ὁ βουλγαρικὸς πνευματικὸς ἀγὼνας μετὰ τὴν ἴδρωση τῆς Ἐξαρχίας), τ. I, Σόφια 1940, σ. 276 κ. ἐξ.

48. I. v. Snegarov, *Ruski opiti za predotvratjavane i digane na shizmata* (Ρωσικὲς προσπάθειες γιὰ ἀποφυγὴ καὶ ἄρση τοῦ σχίσματος), Σόφια 1929, σ. 45-76.

ὄλοι οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης, νὰ ἔχουν πρόσβαση σ' αὐτή, (νὰ μποροῦν δηλαδὴ νὰ τὶς συμβουλευθοῦν), καὶ ἔτσι οἱ ἀναζητοῦντες τὴν ἀλήθεια νὰ μπορέσουν νὰ καταλάβουν τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τοῦ ζητήματος⁴⁹.

Μιά ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες καὶ πλούσιες τεκμηριωμένες μελέτες τῆς ρωσικῆς ἱστοριογραφίας αὐτῆς τῆς περιόδου πάνω στὴ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ V. Terlon «Τὸ ἑλληνο-βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ἀπὸ ἀδημοσίευτες πηγές»· πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1882 στὴ «Ρωσικὴ Ἐφημερίδα»⁵⁰ καὶ κυκλοφόρησε σὰν ξεχωριστὸ βιβλίον τὸ 1889⁵¹. Δουλεύοντας στὴ ρωσικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1870-1881) ὁ V. Terlon εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ πλούσιον ἀρχεῖο της καὶ γιὰ πρώτη φορὰ νὰ παρουσιάσῃ τὴν βουλγαρο-ελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἔριδα ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ρωσικῶν διπλωματικῶν ἐγγράφων. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνον καθορίζει τὴ μεγάλη σημασίαν τοῦ συγγράμματός του γιὰ τὶς μελλοντικὰς ἐξελίξεις τῆς ἔρευνας πάνω στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικο-εθνικὸ ζήτημα. Τὰ κίνητρα ποῦ ὤθησαν τὸ Ρῶσο διπλωμάτη πρὸς τὶς ἱστορικὰς ἐνασχολήσεις μ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ἦταν πολὺ συγκεκριμένες — νὰ συντελέσῃ στὴν ἀνεύρεση τῆς μεθόδου τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ μελλοντικὰ ἢ ἐξέταση τοῦ ζητήματος⁵². Ὁ συγκεκριμένος στόχος αὐτῆς τῆς ἐργασίας, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ στηρίζεται κυρίως στὶς ρωσικὰς ἐπίσημες πηγὰς, καθορίζει τὴν ἰδιαίτερη σκοπιὰ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετωπιζόταν ἡ βουλγαρικὴ κίνηση, σὰν ἀντικείμενον τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Κατ' οὐσίαν ἡ ἐργασία τοῦ V. Terlon εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα μελέτη τῶν σχέσεων καὶ τῆς δραστηριότητος τῆς τσαρικῆς Ρωσίας σχετικὰ μὲ τὴν μακρόχρονη ἔριδα τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία.

Ἡ πορεία τοῦ ἀγῶνα γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία μέχρι τὴν

49. T. Fillipov, *Σύγχρονα ἐκκλησιαστικά ...*, σ. I-II.

50. Αὐτὴ ἡ ἐκδοσις ἔχει καταχωρημένα καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο *Bългарo-grăckata cārkonna razpra* (Βουλγαρο-ελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἔριδα) τοῦ T. Burmov. Μετὰ τὸ θάνατον τοῦ ἐκδότη τῆς Katakov (τὸ 1887), ἡ ἐφημερίδα πέρασε στὰ χεῖρα ἐνὸς ἀνθρώπου «ὁ ὁποῖος ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀπόψεις του πάνω στὸ βουλγαρικὸ ζήτημα βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιρροή καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἤθελε νὰ ἐγκωμιάζεται ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς σὲ βάρους τῆς ἀλήθειας» (βλ. τὸν πρόλογον τῆς βουλγαρικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1902, σ. 1).

51. Ἡ μελέτη τοῦ V. Terlon βραβεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν μὲ τιμητικὴ διάκριση. Ἡ ἐπιστημονικὴ του συμβολὴ ἔχει ἐκτιμηθῆ θετικὰ καὶ στὴν κριτικὴ τοῦ P. Sjikū παρ' ὅσες τὶς κριτικὰς παρατηρήσεις ποῦ τοῦ ἔγιναν (P. Sjikū, *Dva slova o greko-bolgarskom cerkovnom voprose. Dva λέξεις γιὰ τὸ ἑλληνο-βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα*. Πετροῦπολις 1890, σ. 11-25).

52. V. Terlon στὸ *Greko-bolgarskoj cerkovnij vopros po neizdannijm istočnikam*. (Τὸ ἑλληνο-βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ἀπὸ ἀνεκδότου ὕλικόν), Πετροῦπολις 1889, σ. 1.

ἄφιξη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγόριου ΣΤ' περιγράφεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα πολὺ ἐπιφανειακὰ καὶ ἀνεπαρκῶς. Γιὰ τὶς δραστηριότητες τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ ἀπέναντι στοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Πατριαρχείου μέχρι τὸν Κριμαϊκὸ μάλιστα πόλεμο σχεδὸν δὲν γίνεται λόγος. Ἡ ἔκθεση δὲν στερεῖται μιᾶς σειρᾶς οὐσιαστικῶν σφαλμάτων καὶ ἀνακριβειῶν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὑστερεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ συγκρινόμενη μὲ τὸ γενικὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο εἶχε φτάσει ἡ ρωσικὴ ἱστοριογραφία. Ἔτσι πού ἡ ἱστορία τοῦ βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1880 κ.ε., πού συμπίπτει μὲ τὴν παραμονὴ τοῦ V. Τερλον στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι γραμμένη περισσότερο λεπτομερειακὰ καὶ σὲ βάθος. Οἱ ἔντονες ἐντυπώσεις του, ἡ συμμετοχὴ του στὴ δραστηριότητα τῆς πρεσβείας γιὰ τὸν διακανονισμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔριδας, γιὰ τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος, καθὼς καὶ τὸ πλούσιο ἀρχεακὸ ὕλικὸ πού εἶχε στὴ διάθεσή του, βοήθησαν τὸ συγγραφέα νὰ φωτίσει πολὺπλευρα τὸ ὑπὸ διαπραγματεύσεως ζήτημα.

Ὁ V. Τερλον ἔκανε τὴν πρώτη σοβαρὴ προσπάθεια νὰ ἐξετάσει ἐπισημονικὰ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στὴ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα. Στέκεται στὸν εἰρηνευτικὸ ρόλο, ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ἔριδα τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία συνέβαλε στὴν ἐμφάνιση μιᾶς σειρᾶς σχεδίων στὸ τέλος τοῦ 1860 γιὰ τὴ λύση τοῦ ζητήματος. Ἐξετάζει τὶς δραστήριες προσπάθειές της νὰ ἀποσοβῆσει τὸ σχίσμα μὲ παρεμβάσεις πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ διὰ τῶν συνεχιζομένων διαπραγματεύσεων της μὲ τὰ ὑπόλοιπα ὀρθόδοξα κράτη καὶ ἐκκλησίες καὶ πρῶτα ἀπὸ ὅλα μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο. Σὲ σχέση μ' αὐτὸ ὁ Τερλον ὑπογραμμίζει τὸν ἐμπρηστικὸ ρόλο τῆς Ἀθήνας λόγω τῶν ἐθνικιστικῶν της σχεδίων, παρακολουθεῖ τὴ σχέση τῶν διαφορῶν ἐνδιαφερομένων κύκλων καὶ παραγόντων ἀπέναντι στὸ σχίσμα ἀπὸ τὸ 1872, σταματᾷ στὴν ἴδρυση τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, τὴν περίοδο τῆς Ἀνατολικῆς κρίσης (1875-1878) καὶ στὶς σχέσεις της μὲ τὸ ρωσικὸ κράτος καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Στὸ σύγγραμμα ἐπισημαίνονται μερικὲς ἀπὸ τὶς δυσκολίες, τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζει ἡ Ἐξαρχία μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου πού ἔφησε μέρος τῆς περιοχῆς τῆς δικαιοδοσίας της στὴν τουρκικὴ Ἐπικράτεια, καθὼς καὶ στὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις μετὰ τὸ κράτος καὶ ἐκκλησία, στὶς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν μέσα στὴν ἀπελευθερωμένη Βουλγαρία κ.λ.π.

Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ ζητήματα πού θίγει τὸ βιβλίο τοῦ Τερλον ἀκόμη καὶ σήμερα εἶναι τὸ πιὸ χρήσιμο σύγγραμμα. Διατηρεῖ τὴν ἀξία του σὰν μελέτη καὶ ταυτόχρονα σὰν βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, ἀφοῦ τὰ χρησιμοποιούμενα ἐπίσημα ἔγγραφα ἀκόμη δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ ἐπισημονικὸ τρόπο καὶ δὲν εἶναι προσιτὰ στὸν ἐρευνητὴ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καθὼς ἔχει γραφεῖ ἀπὸ ἐκπρόσωπο τοῦ ρωσικοῦ διπλωματικοῦ κύκλου, ὁ ὁποῖος ἐκείνη

τὴν ἐποχὴ ἐξέφραζε καὶ θεμελίωνε μὲ ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα τὴν τότε θέσιν τῆς τσαρικῆς Ρωσίας, τὸ ἔργο τοῦ Ρώσου ἐπιστήμονα καὶ διπλωμάτη ἀπὸ μόνο του ἔχει τὴν ἀξία τοῦ ἱστορικοῦ ντοκουμέντου.

Ἡ ἀρχικὴ τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα εἶναι σωστὴ ὅσον ἀφορᾷ στὴ μεγάλη σημασία, ποὺ ἡ Ρωσία ἀπέδωσε στὶς σχέσεις της μὲ τὰ ὀρθόδοξα κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας θεωρώντας τες σὰν ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς δρόμους γιὰ τὴν διεΐδυσή της καὶ τὴν ἐπέκτασή της. Ἐπὶ σειρὰ αἰώνων ἡ Ρωσία δὲν ἔκανε διάκριση μεταξύ τῶν διαφόρων ἐθνῶν τῆς Βαλκανικῆς, τὰ ὁποῖα ἀποδεχόταν σὰν μιὰ κοινότητα μὲ τὸ θρησκευτικὸ γνῶρισμα τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἀναλύοντας τὴν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς ἐθνικότητος τὸν 19ο αἰ., ὁ Terlon διαπιστώνει, ὅτι «ἡ Ρωσία ἔπρεπε νὰ ἀλλάξει τὸ πρόγραμμα τῆς πολιτικῆς της δράσης ἀπέναντι στοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Ἡ ἀπόλυτη διατήρηση τῆς ἀρχῆς τῆς Ὀρθοδοξίας ἀποδεικνύεται πλέον ἀνεπαρκῆς καὶ ἐμεῖς δὲν μπορέσαμε νὰ μείνουμε ἄλλο ξένοι στοῦ ἔντονα ἀφυπνισμένο παντοῦ αἶσθημα τῆς ἐθνικότητος»⁵³. Ἐπικρίνοντας τὴν ρωσικὴ πολιτικὴ σημειώνει ὅτι ἡ γενικὴ ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας τῶν χριστιανῶν τῆς Βαλκανικῆς δὲν ἔγινε ἔγκαιρα ἀντιληπτὴ οὔτε καὶ ἀξιοποιήθηκε κατάλληλα ὑπὲρ τῶν ρωσικῶν συμφερόντων ἐξ αἰτίας ὀρισμένων σύγχρονων («ὑψηλὰ ἱσταμένων προσώπων»). Ἀποδεχόμενος τὴν βουλγαρικὴ κίνηση γιὰ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὰν προῖον ἐθνικῆς ἀναγέννησης, πιστεῦε ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ πρόγραμμά της, ὅμως διὰ τῆς «νομίμου ὁδοῦ». Δηλαδή ὁ διπλωμάτης Terlon τάσσεται μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει χωριστὰ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, μόνο μὲ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ τελευταίου.

Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ὁ συγγραφέας τοῦ «ἐλληνο-βουλγαρικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος» ἐξετάζει τὰ σχέδια γιὰ τὴ λύσιν τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 καὶ τὸ ἴδιο τὸ φερμάνι γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Ἐξαρχίας. Καὶ ἐνῶ γιὰ τὸ βουλγαρικὸ λαὸ ἡ ἔκδοσις αὐτοῦ τοῦ φερμανιοῦ εἶχε τὴν ἰσχύ τῆς ὀριστικῆς λύσεως τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἐριδας, ποὺ σταδιακὰ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ διαγράφηκε ἀπὸ τὴν ἡμερήσια διάταξιν τῶν πιὸ ἐπίκαιρων γιὰ τὴν κοινωνικο-πολιτικὴν μας ζωὴ προβλημάτων, γιὰ τὸν Terlon αὐτὸ δὲν ἦταν ἡ τελικὴ λύσις, παρὰ μόνο ἕνα ἐπεισόδιον, ἕνα σημεῖον, στοῦ ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ στηριχθοῦν ἄλλες πιὸ μακρόχρονες προσπάθειες γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς καθολικῆς εἰρήνης μεταξύ τῶν χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁵⁴. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἀντιμετώπισε τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα καὶ ἡ ἐπίσημη Ρωσία. Γι' αὐτὴν τὸ πρόβλημα

53. ὁ.π., σ. 30.

54. V. Terlon, ὁ.π., σ. 84.

παραμένει ἄλυτο μέχρι τῆ στιγμῆ, πού θά ἀρθεῖ τὸ σχίσμα γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐνότητα τῶν δύο ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν.

Στὴν ἀνακεφαλαίωση τοῦ συγγραμμάτος του ὁ V. Terlon ἐκφράζει τὴν ἄποψη, ὅτι τῆ στιγμῆ πού ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία βρίσκεται σὲ κρίση, ἡ Ρωσία πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ ὅλες τῆς τῆς δυνάμεις, γιὰ νὰ ἀποτρέψῃ τὴν τελικὴ ρήξη μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Σλάβων, πρῶγμα πού θά μπορούσε νὰ ἔχει μεγάλες συνέπειες γιὰ τὴν «ἱστορικὴ τῆς ἀποστολῆς». Ἐνῶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς παραμένει ἀμείωτο, καὶ ζητᾶ νὰ διαφυλάξῃ τοὺς δεσμούς τῆς μετὰ τὸν ἐλληνικὸ ὀρθόδοξο κόσμο καὶ τὸ βουλγαρικὸ λαό, ἡ Ρωσία κατὰ τὸν Terlon πρέπει νὰ ἀναλάβῃ τὴν φροντίδα νὰ τοὺς εἰρηνεύσει. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, στὶς παραδοσιακὲς τῆς σφαῖρες ἐπιρροῆς θά περάσουν χρησιμοποιώντας τὴ θρησκευτικὴ προπαγάνδα οἱ Δυτικοὶ τῆς ἀνταγωνιστές, καὶ τότε ἡ Μακεδονία «τὸ μῆλο τῆς ἔριδας» μεταξύ βουλγάρων καὶ ἐλλήνων θά ἀποροφηθεῖ ἀπὸ τὴν καθολικὴ Αὐστρία. Μόνο μετὰ τὴν ἀμοιβαία συμφωνία καὶ κατανομὴ τῶν σφαιρῶν ἐπιρροῆς, ἰσχυρίζεται ὁ συγγραφέας, θά ἐξασφαλιζόταν ἡ δυνατότητα ὁ βουλγαρικὸς καὶ ὁ ἐλληνικὸς λαὸς νὰ βροῦν στὸ μέλλον τὰ φυσικὰ ἔδαφικά τους ὅρια κληρονομώντας τὸν «ἄρρωστο ἄνθρωπο» μέσα στὰ ὁποῖα νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐλεύθερα βασισμένα στὴν ἴδια ἐθνικὴ βάση⁵⁵.

Ὁ V. Terlon ὑποδεικνύει τῆς συγκεκριμένους ἐνέργειες, στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ προβοῦν ἡ βουλγαρικὴ καὶ ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ μετὰ τὴν μεσολάβηση τῆς Ρωσίας, γιὰ νὰ φτάσουν ὡς τὸ ποθητὸ ξεπέραςμα τῶν ἀντιθέσεων καὶ ὡς τὴ λύση τῆς μακρόχρονης ἔριδας. Τὸ σχέδιο πού προτείνει σὰν βάση τῶν μελλοντικῶν διαπραγματεύσεων, στηρίζεται στὴν ἐθνολογικὴ σύσταση τῶν διαφιλονικούμενων ζωνῶν, περιλαμβάνει ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις καὶ συμβιβασμούς καὶ ἐκφράζει τὴ βασικὴ ἄποψη τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἀρκετὰ χρόνια μπροστά. Ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ θέση νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐκτεταμένα μ' αὐτὸ τὸ σπουδαῖο κείμενο πού ἀναφέρεται στὶς θέσεις τῆς Ρωσίας τότε. Θέλουμε μόνο νὰ σημειώσουμε, ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἦταν ἀπαράδεκτο γιὰ τοὺς Βούλγαρους, γιὰτὶ περιόριζε τὴν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐξαρχίας μόνο στὰ ὅρια τῆς Ἡγεμονίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τὴν ἐγκατέλειπε τὴν γνωστὴ ἐξάρτηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (μεγαλύτερη γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία). Γιὰ τὴ Μακεδονία, κατοικημένη κατὰ τὸν Terlon κυρίως ἀπὸ Βουλγάρους, συμβουλεύει, νὰ σχηματισθεῖ μιὰ ἡμιαυτόνομη ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια κάτω ἀπὸ τὴν δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁵⁶.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Terlon νὰ φωτίσει τὴν βουλγαρο-ἐλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ διαμάχη στηριγμένος στὴν ἐπίσημη ρωσικὴ ἀλληλογραφία συνε-

55. β.π., σ. 221-225.

56. β.π., σ. 235-243.

χίστηκε στὶς ἐμφανισθεῖσες μετὰ τὸ σύγγραμμά του ἐκδόσεις πηγῶν καὶ μελετῶν. Γενικὰ ἀπὸ τὸ 1880 κ' ἐξῆς τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ρωσικὲς πηγές, πού ἀναφέρονται στὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀποψη αὐτοῦ τοῦ ζητήματος αὐξάνει αἰσθητά. Οἱ περιοδικὲς ἐκδόσεις ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύουν ἐπὶ μέρους ντοκουμέντα καὶ στοιχεῖα⁵⁷. Κατὰ τὸ 1886 δημοσιεύτηκαν τὰ γράμματα, οἱ σημειώσεις καὶ οἱ ἀπαντήσεις τοῦ ρώσου μητροπολίτη Φιλάρετου γιὰ τὴν «ἐλληνο-βουλγαρικὴ ἔριδα»⁵⁸. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ἀπὸ τὸ 1858 καὶ μετὰ ὀλόκληρη σχεδὸν ἡ διπλωματικὴ ἀλληλογραφία πού ἀναφερόταν στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα τίθεται εἰς γνώσιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου μέσω τοῦ ἀνωτέρου Ἐπιτρόπου⁵⁹. Ἀντίγραφα αὐτῶν τῶν ντοκουμέντων ἀποστέλλονται γιὰ ἐνημέρωση τοῦ μητροπολίτη Φιλάρετου, ἀναγνωρισμένης αὐθεντίας στὰ ἐκκλησιαστικο-κανονικὰ ζητήματα. Ἡ ἀποψή του ὅταν κοινοποιήθηκε στὴν κυβέρνηση καὶ στὸ διπλωματικὸ σῶμα, ἄσκησε μεγάλη ἐπιρροή στὴ δραστηριότητά τους. Ἔτσι οἱ σημειώσεις καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Φιλάρετου εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας γιὰτὶ ἀποκαλύπτουν τὴ σχέση τοῦ ρωσικοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀπέναντι στὸ ζήτημα πού ἔθεσε ὁ βουλγαρικὸς λαὸς γιὰ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία. Κατὰ τὸ 1914 δημοσιεύτηκαν καὶ οἱ σημειώσεις τοῦ κόμη Ἰγνάτιεφ, Ρώσου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1864, ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε ἐντονότατη δραστηριότητα γιὰ τὴν διευθέτηση τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας⁶⁰.

Βασισμένος σὲ νέα ἔγγραφα συνέγραψε τὴ μελέτη του ὁ Nikolaj Ivanovič Petrov, διδάκτωρ τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν καὶ καθηγητῆς τῆς Πνευματικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κίεβου⁶¹. Οἱ πληροφορίες πού ἀντλήσε ἀπὸ τὰ

57. Παράδειγμα: Δύο γράμματα ἀπὸ τὸν P. Troicki πρὸς τὸν A. P. Tolstoj τοῦ 1858 καὶ 1859. («Istoričeskij vestnik» (Ἱστορικὴ Ἐφημερίς) Αὐγούστος, 1886, σ. 271-279. Γράμμα ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Θεοφάνη πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἰνοκέντιο τοῦ 1857. *Trudji Kievskoj duhovnoj akademii* (Ἔργασίες τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κίεβου) 1895, βιβλ. V, σ. 33-67. Σημειώσεις τοῦ μητροπολίτη Μόσχας Μακαρίου τοῦ 1873. — «Ὁρθόδοξη Ἐπιθεώρηση», 1891, βιβλ. 11-12, σ. 720-755 κ. ἐξ.

58. *Sobranie mnenij i otzjivov o Filareta, mitropolita moskovskogo i kolomenskogo, do delam pravoslavnoj cerkvi na Vostoke*. (Συναγωγὴ ἰδεῶν καὶ κρίσεων τοῦ μητροπολίτη Μόσχας καὶ Κολομένσκ πάνω στὰ ζητήματα τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὴν Ἀνατολή). Πετρούπολις 1886, σ. 180-376. Δεύτερη ἔκδοση τὸ 1899.

59. Σήμερα στὸ φάκελλο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου στὴν Ἱερὰ Σύνοδο (CGIAL) σώζονται ἔγγραφα πού ἀναφέρονται στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα γιὰ τὴν περίοδο 1858-1872, χρονολογικὰ ταξινομημένα σὲ 11 τόμους. Στὸ ἴδιο Ἀρχεῖο φυλάσσεται καὶ ὁ φάκελλος τοῦ μητροπολίτη Φιλάρετου.

60. P. Vojkov, *Zapiski grafa N. P. Ignatjeva, 1864-1874 gg.* (Ἀπομνημονεύματα τοῦ κόμη Ν. Η. Ἰγνάτιεφ. 1864-1874) στὸ Δελτίο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, τεύχ. I, 1914. Ἀπομνημονεύματα τοῦ κόμη Ν. Η. Ἰγνάτιεφ, 1875-1877 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἱστορικὴ Ἐφημερίδα», Πετρούπολις 1914.

61. N. I. Petrov, *Načalo greko-bolgarskoj raspri i vozroždenija bolarskoj*

προσωπικά ἀρχεῖα τοῦ μητροπολίτη Novgorod καὶ Πετρούπολεως Γρηγορίου καὶ τοῦ ἀρχιμανδρίτη Πέτρου Troicki, ἐπίτροπου τῆς ἐκκλησίας τῆς ρωσικῆς πρεσβείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ 1858 ὡς τὸ 1860, τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ φωτίσει κάποιες πτυχές τῆς ρωσικῆς δραστηριότητος ἀπέναντι στὸ βουλγαρικὸ ζήτημα κατὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Στὴ μελέτη του ὑπογραμμίζεται ἡ δύσκολη θέση τῆς Ρωσίας νὰ παίζει εἰρηνευτικὸ ρόλο μεταξὺ τῶν δύο ἀντίπαλων πλευρῶν. Ἐξετάζονται οἱ προσπάθειές της νὰ βοηθήσει ἠθικὰ καὶ ὕλικὰ τὴ βουλγαρικὴ ἐκπαίδευση, ἡ ὑπεράσπιση τὴν ὁποία ἀναλαμβάνουν μερικοὶ Ρῶσοι διπλωμάτες στὸ αἴτημα τοῦ βουλγαρικοῦ πληθυσμοῦ νὰ τελεῖ τὴ λειτουργία στὴ δική του γλῶσσα, καὶ οἱ προσπάθειες τῆς ρωσικῆς πρεσβείας καὶ προσωπικά τοῦ Petär Troicki, ὁ ὁποῖος μεσολαβεῖ μὲ ὑπαγορεύσεις στοὺς βουλγαρικοὺς καὶ στοὺς ἑλληνικοὺς κύκλους μὲ σκοπὸ νὰ ἀποφευχθεῖ μακροπρόθεσμα ἡ ἐπιδείνωση τῆς διαμάχης. Καθὼς παραθέτει τὸ περιεχόμενον τῶν ὑπὸ διαπραγματεύσει στοιχείων ὁ N. Petrov οἰκοδομεῖ τὴν μελέτη του περισσότερο γεγονοτολογικά, χωρὶς τις ἀναγκαῖες κριτικὲς ἀναλύσεις καὶ ἐκτιμήσεις. Ἡ δουλειά του αὐτὴ εἶναι πολύτιμη ἱστορικὴ πηγή, γιατί περιλαμβάνει μεγάλα ἀποσπάσματα τῶν κυβερνητικῶν ὁδηγιῶν πρὸς τὴν πρεσβεία τὸ 1858, τις προσωπικὲς ὁδηγίες πού ὁ Troicki, ξεκινώντας γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη πῆρε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, τὰ γράμματα τοῦ Troicki πρὸς σημαίνουσες κυβερνητικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, προξενικὲς ἀναφορὲς κ.λ.π.

Κρίνοντας τὸ πρόγραμμα τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησιαστικο-εθνικῆς κινήσεως τοῦ 1858-1860, ὁ συγγραφέας τάσσεται μὲ τὴν τότε ἐπίσημη θέση τῆς ρωσικῆς διπλωματίας, κυρίως μὲ τὴν ἄποψη, ὅτι οἱ Βούλγαροι ἔπρεπε νὰ περιοριστοῦν στὰ αἰτήματά τους γιὰ ὁμοιογενῆ κληρὸ καὶ βουλγαρικὴ λειτουργία, καὶ ὅτι ἡ Ρωσία ἔπρεπε νὰ συνεχίσει τὴν εὐεργετικὴ της δραστηριότητα ἔναντι τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Κατὰ τὸν Petrov τὸ αἴτημα πού ἔθεσε ἡ βουλγαρικὴ ἡγεσία, γιὰ πλήρη ἀπόσχιση ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἦταν ἄτοπο, καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἰκανοποιηθεῖ⁶² προκειμένου νὰ διαρηρηθεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐνότητα στὴν Ἀνατολὴ στὸ πρόσωπο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα μὲ τις ἀντιλήψεις του ἀναφορικά μὲ τὴν οὐσία τῆς ἔριδας ὁ συγγραφέας ἀνῆκει σ' ἐκεῖνο τὸν κύκλο τῶν ρώσων κοινωνικῶν παραγόντων καὶ ἐπιστημόνων, πού ἀποδίδουν ὑπερβολικὰ μεγάλη σημασία στὴν ἐξωτερικὴ, τυπικὴ πλευρὰ τῆς ἔριδας. Ἡ βουλγαρο-ἑλληνικὴ ἔριδα γράφει, ἔχει «καθαρὰ ἐκκλησιαστικὸν χαρακτήρα» καὶ μόλις μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀρχίζει νὰ προβάλλει τὸ πολιτικὸ της σκέλος

narodnosti, (Δημιουργία τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς ἔριδας καὶ ἀναγέννηση τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους), Κίεβο 1886.

62. ὁ.π., σ. 66-68.

τὸ ὁποῖο, ἐννοεῖται, ἐμπεριεχόταν στὸ θρησκευτικὸ ἀπὸ πρὶν, ἂν καὶ μόνο σὲ ἀσαφή, μὴ συνειδητοποιημένη κατάσταση»⁶³.

Ἡ ἐπικρατοῦσα στὴ ρωσικὴ ἱστοριογραφία τάση ἐξέτασης τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας ἀπὸ τῆ σκοπιὰ τῶν συμφερόντων καὶ τῆς πολιτικῆς τῆς ρωσίας ἐκφράζεται καὶ στὶς ἐργασίες τοῦ Grigorij Trubeckoj⁶⁴. Γραμμένες στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. χρονικὰ δηλαδὴ ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ ἐξεταζόμενα γεγονότα, οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔχουν τὴν ποιότητα μιᾶς πιὸ ὥριμης καὶ ἐμβριθοῦς μελέτης. Καὶ τὰ δύο του συγγράμματα στηρίζονται σὲ πρωτογενὲς ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ — τὴν ἐπίσημη διπλωματικὴ ἀλληλογραφία, πρὸς τὴν ὁποία προφανῶς ὁ Trubeckoj, εἶχε πλήρη πρόσβαση.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα ἀναφέρεται στοὺς δεσμοὺς καὶ τὶς σχέσεις τῆς Ρωσίας μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως γιὰ ἓνα διάστημα τεσσάρων ἐτῶν μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ ἐξετάζονται λεπτομερῶς οἱ μεταρρυθμίσεις [στὰ ἐνδότερα] τοῦ Πατριαρχείου ποὺ καθιερώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικο-λαϊκὴ Σύνοδο κατὰ τὸ 1858-1860. Ἐξετάζονται οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἀναδιοργάνωσης πάνω στὴ μελλοντικὴ του δραστηριότητα μετὰ τῶν ὀρθοδόξων πληθυσμῶν καὶ ἡ στάση τῆς ρωσικῆς διπλωματίας ἀπέναντι στὴν ἐπιβληθεῖσα νέα τάξη σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία⁶⁵. Ἡ κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῶν λεγόμενων γερόντων (μονίμων μελῶν τῆς Συνόδου), ὁ περιορισμὸς τῆς ἐξουσίας τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ κοσμικοῦ στοιχείου στὴ διοίκηση τῆς ἐκκλησίας διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ διαρκοῦς μικτοῦ Συμβουλίου, ἀποδείχτηκαν κατὰ τὸν Trubeckoj δυσμενῆ γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς⁶⁶. Ἡ μεγάλη συμμετοχὴ τῶν Λαϊκῶν στὴ διοίκηση τοῦ Πατριαρχείου εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν τόνωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία, γεγονός τὸ ὁποῖο ἄσκησε ἀρνητικὴ ἐπίδραση στὴ στάση της, στὴ διαμάχη μὲ τὸ βουλγαρικὸ λαό. Σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλα αὐτὰ τὰ προβλήματα ὁ συγγραφέας ἐξετάζει καὶ

63. ὁ.π., σ. 1,3.

64. Gr. Trubeckoj. *Rossija i Vselenskaja patriarhija posle Krjimskoj vojni 1856-1860gg po neizdanim materialam, Vestnik Evropeji (Ρωσία καὶ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο 1856-1860 ἀπὸ ἀνεκδοτὲς πηγές, Ἐφημερίδα Εὐρώπη)*, Πετροῦπολις, ἔτ. XXXVII, 1902, βιβλ. 4, σ. 549-592· βιβλ. 5, σ. 5-51· βιβλ. 6, σ. 469-507. Gr. Trubetckoi, *La politique russe en Orient. Le schisme bulgare, Revue. d'histoire diplomatique XXI* 1907. Χρησιμοποιοῦντο καὶ ἡ βουλγαρικὴ μετάφραση τοῦ Al. Mičef. Gr. Trubeckoj, *Ruskata politika na Iztok. Bălgarskata Shizma. (Ρωσικὴ πολιτικὴ στὴν Ἀνατολή. Τὸ βουλγαρικὸ Σχίσμα)*, Σόφια 1910.

65. Gr. Trubeckoj, *Ρωσία καὶ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο...* βιβλ. 4, σ. 583-592· βιβλ. 5, σ. 5-51.

66. Gr. Trubeckoj ὁ.π., βιβλ. 5, σ. 10-13.

τις απόψεις τῆς ἐπίσημης Ρωσίας ὡς πρὸς τὶς αἰτίες γένεσης τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας στοὺς κόλπους τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος.

Τὰ σωστά ἐπιλεγμένα κείμενα, κυβερνητικὲς ὁδηγίαι καὶ τηλεγραφήματα τοῦ Ρώσου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπιτρέπουν στὸ συγγραφέα νὰ δείξει ποιὲς ἦταν οἱ απόψεις τῶν διαφόρων παραγόντων τῆς ρωσικῆς διπλωματίας καὶ ποιὲς οἱ πρῶτες τοὺς ἐνέργειες ἀπέναντι στὴ βουλγαρικὴ κίνηση, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη διακηρύξει τὴν πρόθεσίν της γιὰ πλήρη διοικητικὴ ἀπόσχιση ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παράλληλα μὲ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα καὶ μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν χάσει τὴν ἀξία τους γιὰ τὴ μελέτη τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὸ ἐκκλησιαστικὸ μας ζήτημα, δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἐκτιμήσουμε καὶ μερικὲς ἐνδιαφέρουσες τοποθετήσεις καὶ απόψεις τοῦ συγγραφέα.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ προσπάθειά του νὰ ἀποκαλύψει καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὶς θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς πολιτικῆς τῆς Ρωσίας μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Σωστά ὁ Trubeckoj ἀναζήτησε τὶς θεμελιακὰς ἀρχὰς τοῦ δεσμοῦ τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν ὀρθόδοξη κοινότητα καὶ πρὸς τὶς ἀντιμαχόμενες πλευρὰς, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, στὶς παραδοσιακὰς δραστηριότητες τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς στὴν Ἀνατολή, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, στὴν μεταβολὴ τῆς διεθνοῦς θέσεως τῆς Ρωσίας μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Ἡ ἀνεπιτυχὴς ἔκβαση τοῦ πολέμου, μείωσε σημαντικὰ τὸ κύρος καὶ τὸ ρόλο τῆς Ρωσίας στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή καὶ καθόρισε τὴ νέα φιλειρηνικὴ γραμμὴ τῆς πολιτικῆς της. Αὐτὸ ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἔντονη κίνηση γιὰ ἀναθεώρηση καὶ σταθεροποίηση τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς ἀπέναντι στὰ ὀμόδοξα ἔθνη τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ δεσμοὶ της μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀποκτήσουν ἰδιαίτερη σημασία. Οἱ ὑπάρχουσες ὅμως ἀνταγωνιστικὲς ἐθνικο-πολιτικὲς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ σλαβικοῦ πληθυσμοῦ — ὑπογραμμίζει ὁ Trubeckoj ἔφεραν σὲ δύσκολη θέση τὴ ρωσικὴ διπλωματία, ἡ ὁποία μέχρι τότε χειραγωγεῖτο ἀπὸ τὴν πάγια πεποίθησίν της γιὰ πλήρη ἀλληλεγγύη μεταξὺ ποιμένων καὶ ποιμνίου, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἐδραίωση τοῦ κύρους τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας⁶⁷. Ἡ κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε ἀνάγκασε τοὺς Ρώσους διπλωμάτες καὶ τὴν κυβέρνησιν νὰ ἀναζητήσουν καὶ νὰ συζητήσουν διάφορες ἐναλλακτικὲς λύσεις γιὰ τὴ δική τους συγκεκριμένη συμπεριφορὰ.

Ὁ συγγραφέας ἀποκαλύπτει τὶς μεγάλες δυσκολίες, ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Ρωσία, ἡ ὁποία δὲν μπόρεσε κατ' αὐτὸν νὰ ἀγνοήσει τοὺς παλιούς της δεσμοὺς μὲ τὸ Πατριαρχεῖο, οὔτε πάλι νὰ ἀπαθῆσει τὸ βουλγαρικὸ λαό. Ἡ ἐπιρροὴ ποὺ θὰ ἀσκοῦσε ἡ Ρωσία στὸ βουλγαρικὸ λαό ἦταν σημαντικὸ στοι-

67. ὁ.π., βιβλ. 4, σ. 554-580.

χεῖο τῆς Ἀνατολικῆς τῆς πολιτικῆς ἐκείνη τῆ στιγμῇ. Ἡ ἐμφάνιση στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο ἐνὸς ἐθνικοῦ ζητήματος, ὅπως ἦταν τὸ βουλγαρικόν, γράφει ὁ Trubeckoj, ἄλλαξε τὸ χαρακτήρα τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἀκολουθούμενη μέχρι τότε θρησκευτικὴ ἀρχὴ τῆς προστασίας τῶν ὑπόδουλων λαῶν ἄρχισε βαθμιαία νὰ ἀναμιγνύεται μὲ νέα πολιτικὴ ἀρχὴ — τὴν ἐθνικὴν· δηλαδὴ πρόβαλε ἀναγκαία ἢ συμμόρφωση μὲ τὴν ἐθνικὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τοὺς πόθους τῶν διαφόρων ὀρθόδοξων λαῶν⁶⁸. Εἶναι πειστικὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα, ὅτι καθὼς ἡ Ρωσία προσπαθοῦσε νὰ ἐλιχθεῖ μεταξὺ τῶν δύο ἐχθρικὰ διακείμενων πλευρῶν, κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο, [ἡ Ρωσία] ἔχι μόνον δὲν κατώρθωσε νὰ πετύχει τὴν εἰρήνευσή τους, ἀλλὰ τοὺς ἔστρεψε ἐναντίον τῆς⁶⁹.

Τὴν γνώμη του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ρωσικῆς Ἀνατολικῆς πολιτικῆς σὲ σχέση μὲ τὴ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα, ὁ Trubeckoj, τὴν ἀνέπτυξε λεπτομερέστερα στὴ δευτέρη ἀπὸ τις προαναφερθεῖσες ἐργασίες του, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ τελευταία σημαντικὴ μελέτη τῆς ρωσικῆς προεπαναστατικῆς ἱστοριογραφίας πάνω στὸ βουλγαρο-ελληνικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα. Ἡ καταγραφή ἐδῶ τῶν κυριωτέρων στιγμῶν τῆς ἀνάπτυξης τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἔριδας κατὰ τὴν περίοδο 1867-1872 ποὺ ἀναφέρονται στὴ ρωσικὴ διπλωματικὴ δραστηριότητα, διαπνέεται ἀπὸ τὴν διάθεση τοῦ συγγραφέα νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἀλλαγὴ τῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες καθόριζαν τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ στὴν Ἀνατολή. Κατὰ τὴν ἐποχὴ ἡ ὁποία προηγεῖται τοῦ θριάμβου τῆς ἐθνικῆς ιδέας στὰ Βαλκάνια, ἡ Ρωσία ἀκολουθοῦσε σταθερὰ τὴ «θρησκευτικὴ ἀρχὴ» στὶς σχέσεις της μὲ τοὺς ὑπόδουλους λαοὺς, βασιζόμενη στὴν πεποίθηση γιὰ τὰ κοινὰ συμφέροντα ὅλων τῶν ὀρθόδοξων λαῶν κάτω ἀπὸ τὴν μουσουλμανικὴ ἐξουσία. Ἡ προστασία τους μέσω τῆς κεφαλῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης, τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἔγινε ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς διπλωματικῆς τῆς δραστηριότητος⁷⁰. Πιστὴ στὶς παραδόσεις της, ἡ Ρωσία συνέχισε νὰ ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες, ὅπως ἦταν οἱ βουλγαρο-ελληνικὲς ἐθνικὲς ἀντιθέσεις, ἐπέβαλλαν κάποια τροποποίησιν τῆς μέχρι τότε ἀκολουθούμενης πολιτικῆς της. Γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τοὺς Βουλγάρους στὴ δική της σφαῖρα ἐπιρροῆς, ἔπρεπε νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ ἐθνικὸ τους πρόγραμμα γιὰ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία. Στὴ σχέση τῆς Ρωσίας μὲ τοὺς ὀρθόδοξους ἄρχισε βαθμιαία νὰ ἐπιβάλλεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς τους διαφοροποίησης. Συνδυάζοντας αὐτὲς τις δύο βασικὲς ἀρχές, ἡ ρωσικὴ διπλωματία συνέχισε κατὰ τὸν Trubeckoj νὰ δίνει

68. ὁ.π., βιβλ. 6, σ. 492.

69. ὁ.π., σ. 551.

70. Gr. Trubeckoj, *Ρωσικὴ πολιτικὴ στὴν Ἀνατολή...*, σ. 5.

προτεραιότητα στην πρώτη, την «θρησκευτική». Γι' αυτό οι προσπάθειές της στράφηκαν προς την κανονική ρύθμιση τής βουλγαρο-ελληνικής ξριδας.

Οι άποτυχίες στις όποιες κατέληγαν οι προσπάθειές της από τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 νὰ λύσει τὸ ζήτημα με ἀμοιβαία συνεννόηση ὑποχρέωσαν τὴ ρωσικὴ διπλωματία νὰ στραφεῖ ὑπὲρ τῶν Βουλγάρων. Ὁ συγγραφέας ὑπογραμμίζει γιὰ τὴν ἀκόμη Ἰγνάτιεφ ὑποστήριξε τὴν ἔκδοση τοῦ σουλτανικοῦ φερμανιοῦ γιὰ τὴν βουλγαρικὴ Ἐξαρχία⁷¹. Ὁ Trubeckoj ἐκτιμᾷ σωστὰ τὸ σχίσμα σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐπιθετικοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ ὁ ὁποῖος κυριάρχησε στοὺς πατριαρχικοὺς κύκλους καὶ συγκαλυπτόταν πίσω ἀπὸ τὴν τυπικὴ διατήρηση τῶν κανόνων⁷². Συμπερασματικὰ τονίζει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ βουλγαρο-ελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ξριδα, ὀλοκληρωμένη με τὸ σχίσμα τοῦ 1872, σημαδεύει μίαν ἀπὸ τὶς καμπὲς τῆς ρωσικῆς σκέψης στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτικο-θρησκευτικοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τῆς σλαβοφιλίας, ὅπως δηλαδὴ αὐτὴ ἐφαρμόστηκε στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Ἄν καὶ ἀνεπαρκῶς θεμελιωμένη καὶ σχηματικὴ, ἡ σύλληψη αὐτὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ρωσικῆς Ἀνατολικῆς πολιτικῆς, εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ πειστικὴ.

* * *

Ἡ ἐπισκόπιση τῶν ρωσικῶν μελετῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῆς ἐθνικῆς μας κινήσεως γιὰ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία, καὶ στὴν βουλγαρο-ελληνικὴ ξριδα, μᾶς ὀδηγεῖ σὲ κάποια συμπεράσματα.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ρωσικῆς ἱστορικῆς σκέψης ἀπέναντι στὸ βουλγαρικό ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα εἶναι συνάρτηση τοῦ πολιτικοῦ δεσμοῦ τῆς Ρωσίας με τὴ διαμάχη ποὺ ἐκδηλώνεται στοὺς κόλπους τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ συγγράμματα ποὺ ἐξετάζουμε ἐμφανίζονται σὲ περιόδους ἐντονης δραστηριοποίησης τῆς Ρωσίας ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, καὶ ὁ σκοπὸς τους εἶναι νὰ βοηθηθεῖ ἡ ρωσικὴ διπλωματία, ὥστε μέσω τῆς «ἱστορικῆς πείρας», νὰ διαμορφώσει τὴν πολιτικὴ της κατὰ τὸν σωστότερο τρόπο.

Ἡ στενὴ σχέση μεταξύ τοῦ ἐπιστημονικο-κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς σύγχρονης ἐπίσημης πολιτικῆς τῆς Ρωσίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σκοπιὰ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίστηκε τὸ βουλγαρικό ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα. Αὐτὸ δὲν ἐξετάζεται τόσο σὰν «ἑσωτερικό» φαινόμενο τῆς ἱστορικῆς μας πορείας, ἀλλὰ σὰν ἐκκλησιαστικὴ (σύμφωνα μ' ἕνα συγγραφέα) ἢ σὰν ἐκκλησιαστικο-εθνικο-πολιτικὴ (σύμφωνα με ἄλλους) διαμάχη τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας, με ἐπικεφαλῆς τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ ἱστορικὴ ἀφήγηση δὲν καταγράφει διαχρονικὰ τὴν

71. Г. Г. Трубецкој, ὁ.π., σ. 31-32.

72. ὁ.π., σ. 38-44.

πορεία καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἔθνικο-εκκλησιαστικοῦ ἀγώνα στὶς βουλγαρικὲς περιοχάς, ἀλλὰ τὶς στιγμὲς τῶν ἐπισήμων συγκρούσεων μεταξύ τῶν ἀρχηγῶν τῆς βουλγαρικῆς κινήσεως, τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ποὺ βρίσκονται πίσω ἀπὸ αὐτό. Καταγράφονται ἐπίσης οἱ διεξαχθεῖσες μεταξύ τῶν δύο μερῶν διαπραγματεύσεις, ἡ ἀποτίμηση τῶν διαφόρων σχεδίων γιὰ τὴ λύση τοῦ ζητήματος κ.λ.π.

Ἡ ἀναζήτηση τῶν τρόπων καὶ τῶν μέσων ποὺ θὰ τὴν ὀδηγοῦσαν στὴ ρύθμιση τῆς ἔριδας, χωρὶς νὰ διαταραχθεῖ («ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἐνότητα») μεταξύ τῶν ὀρθόδοξων κέντρων, ἀπασχολεῖ ἔντονα τὴ ρωσικὴ διπλωματία. Ἡ ζητούμενη λύση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος βρίσκει πλατεῖα ἀπήχηση στὴ ρωσικὴ ἱστοριογραφία. Ἀναφορικὰ μὲν αὐτὸ μεγάλη σημασία ἀποδίδεται στὴν κανονικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος καὶ στὶς πολιτικὲς του συνέπειες γιὰ τὴ Ρωσία. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲν αὐτὸ εἶναι θεολόγοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς ἐκκλησίας ἢ διπλωμάτες. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μνημονευόμενα συγγράμματα τοποθετοῦν τὴ βουλγαρικὴ κίνηση γιὰ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, τὴ στιγμὴ δηλαδὴ ποὺ αὐτὴ πῆρε τὶς διαστάσεις ἐνὸς ἐπίκαιρου καὶ ἔντονου γιὰ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ προβλήματος.

Στὴν ἐξέταση τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔριδας, ἡ ρωσικὴ ἱστορικὴ σκέψη σημειώνει μεγάλη πρόοδο στὸν τομέα τῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ τοῦ προβλήματος βρισκόταν στὴν ἀρχὴ τῆς, ὄχι μόνον γιὰ τὴ ρωσικὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία. Παρ' ὅλες τὶς ἀναπόφευκτες ἐπιστημονικὲς ἀδυναμίες τῆς ἔρευνας, ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐπικρατοῦσα τότε ἰδεαλιστικὴ σχολή, στὴν μηχανιστικὴ μέθοδο καταγραφῆς τῶν γεγονότων, στὴν ἀρκετὰ πρωτόγονη λογικὴ προσέγγιση, στὴν χρησιμοποίηση περιορισμένου καὶ μονομεροῦς ἀρχεακοῦ ὕλικου, τὰ ἐξετάζόμενα συγγράμματα (κυρίως αὐτὰ τῶν Kurganov, Teplov καὶ Trubeckoj) περιέχουν ἀρκετὲς σωστὲς ἰδέες καὶ ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες καὶ μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν ξεπεραστεῖ. Ἡ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τῶν Ρώσων ἱστορικῶν στὸ ἐκκλησιαστικὸ μας πρόβλημα ἐνισχύεται μὲ τὴν διεύρυνση τῶν πηγῶν ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ἐδῶ. Μὲ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ρωσικῆς διπλωματικῆς ἀλληλογραφίας πάνω στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, γιὰ πρώτη φορὰ οἱ Ρῶσοι συγγραφεῖς ἔφεραν στὸ φῶς αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἀρχεακὸ ὕλικό, τὸ τόσο ἀπαραίτητο γιὰ μιὰ ἀντικειμενικὴ προσέγγιση καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀπόψεων τῆς τσαρικῆς Ρωσίας ἀπέναντι στὴ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα καὶ στὴν πορεία τοῦ ἀγώνα τῶν Βουλγάρων γιὰ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία.

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα προβλήματα καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, τὸ λεπτομερέστερα ἐπεξεργασμένο

είναι εκείνο τῆς πολιτικῆς τῆς Ρωσίας ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Τὰ ὅσα εἴπαμε ἰσχύουν ἰδιαίτερα γιὰ τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 καὶ πέρα. Τὸ περιεχόμενό τους διασαφηνίζει λίγο ὡς πολὺ τὶς ρωσικὲς θέσεις ἀπέναντι στὴ βουλγαρο-ελληνικὴ ἔριδα καὶ τὶς συγκεκριμένες δραστηριότητες τῆς διπλωματίας τῆς γιὰ τὴν περίοδο 1856-1880. Ἡ συγκεκριμένη ἐξέταση, αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῶν διεθνῶν ἀπόψεων ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικο-εθνικῆς μας κινήσεως εἶναι δικαιολογημένη. Διευκολύνεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῶν Ρώσων συγγραφέων νὰ δουλεύουν μὲ οἰκειὲς πηγές, φωτίζοντας λεπτομερειακὰ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ἔτσι μία ἀπὸ τὶς ἀδιαφιλονίκητες προσφορὲς τῆς ρωσικῆς ἱστοριογραφίας εἶναι, ὅτι ἀπὸ αὐτὴν ξεκινάει ἡ μελέτη τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στοῦ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα, προβληματικὴ, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει νὰ ἀσχολεῖται ἀργότερα καὶ ἡ δική μας ἱστοριογραφία.

Ἐξετάζοντας τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα καὶ τὶς ὕψεις τῆς βουλγαρο-ελληνικῆς διαμάχης, οἱ συγγραφεῖς ἐκφράζουν καὶ τὴν προσωπικὴ τους ἀποψη γιὰ τὰ ζητήματα, γιὰ τὸ χαρακτήρα καὶ γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἐθνικῆς μας κινήσεως, γιὰ τὸ πρόγραμμά της καὶ γιὰ τὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα αὐτὴ μποροῦσε νὰ ὑλοποιηθεῖ, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς στάσης, τὴν ὁποία ἡ Ρωσία ἔπρεπε νὰ κρατήσῃ κ.λ.π. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὰ συγγράμματά τους εἶναι ταυτόχρονα σημαντικὴ ἱστορικὴ πηγὴ ὅσον ἀφορᾷ στὴ μελέτη τῶν ἀπόψεων τῆς ρωσικῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στοῦ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα.

Ἡ προσφορὰ τῆς ρωσικῆς ἱστοριογραφίας στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησιαστικο-εθνικὴ κίνηση συνίσταται καὶ στὴν προβολὴ τῶν προβλημάτων τοῦ ἱστορικοῦ μας παρελθόντος στὴ πλατεῖα ρωσικὴ κοινὴ γνώμη, γεγονὸς ποὺ συνετέλεσε στὴν παραπέρα ἐξοικείωση τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ μὲ τὴν ἱστορία τῶν Βουλγάρων. Ταυτόχρονα, χάρις στὶς ρωσικὲς μελέτες τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα τράβηξε τὴν προσοχὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἱστοριογραφίας.